

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf'e Karşı Kadılar yahut Kânûn-i Kadîmin Ehl-i Şer' Bekçileri (1453-1586)

The *Qâdis* against the *Ahl-i 'Urf* in the Ottoman Provinces or the
Ahl-i Shar' Guardians of the *Kanun-i Kadim* (1453-1586)

Muharrem MİDİLLİ*

Öz: Bu makale Osmanlı kadısının kanunların uygulanması ve örfi tasarrufların yargısal denetiminde oynadığı role odaklanmaktadır. Klasik dönem Osmanlı hükümdarları örfi yetkililerle reaya arasındaki hak ve sorumlulukları göstermek üzere kanunnâmeler vâzetmişler ve örfi yetkililere kanunnâmelerin gereği üzere uygulanmasını emretmişlerdir. Sancak ve eyaletlerde görev yapan en üst örfi yöneticilere kanunların uygulanmasını hiyerarşik olarak denetleme sorumluluğu yüklenmiştir. Ancak örfi yetkililerin kanun dışı tasarruflara meyilli ve reaya karşı kendi aralarında dayanışma içinde olmaları nedeniyle hiyerarşik idari denetim kendi başına adaleti sağlayamazdı. İdarede denge ve denetim prensibi icabı hiyerarşik denetimin yanında yargısal denetim de gerekliydi. Kanunların şeriatla yakın ilişkisi dikkate alındığında yargısal denetimi yapacak en uygun görevli, başat yargılama mercii olan kadıydı. Bu nedenle Osmanlı yöneticileri kadıların kanunların uygulanmasına nezaret etmelerini ve örfi tasarrufları kanun yönünden denetlemelerini emretmiştir. Geleneksel olarak şer'î yargılama yapan ve bir kısım şer'î işleri yürüten kadıların bu şekilde görevlendirilmesi bir Osmanlı Türkleri yeniliği olarak görülmektedir.

Literatürde genel olarak klasik dönem Osmanlı kadılarının şeriatın yanında kanunu da uyguladıkları ifade edilmekle birlikte kadının kanunnâmelerin uygulanmasındaki rolü ve örfi yetkililerin tasarruflarını denetleme görevi müstakil bir çalışmaya konu edilmemiştir. Bu makale, 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın sonlarına kadar çıkarılan reaya kanunnâmelerinde kadıya örfi tasarrufları kanun yönünden denetlemeyi emreden hükümleri analiz etmekte ve bağlantılı tarihsel-hukuki kayıtlar eşliğinde yorumlamaktadır. Kadıya örfi yetkililerin işlem ve eylemlerini denetleme görevi veren kanunların kronolojik olarak incelenmesi, kadının denetim görevinin mahiyeti ve tarihsel gelişimi hakkında yeni bilgiler elde etmemizi sağlayabilir. Reaya kanunnâmeleri, bilhassa sancaklar ve vilayetler için çıkarılmış olanlar, genellikle ilgili oldukları birimlerin vergi hukukuna dair kadim örf ve adetlerini içerdikleri için hukuk tarihi, sosyal ve ekonomik tarih araştırmaları, yönünden önemlidir. Bu belgelerin birçoğu kadının kanunların uygulanmasını denetleme görevi ve örfi yetkililerle ilişkileri hakkında veriler içermektedir. Eldeki ilk örneği, en erken İstanbul'un fethini takip eden yıllara kadar geri giden reaya kanunnâmeleri, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birtakım sosyal ve ekonomik nedenlerle önem kaybetmeye başlamış ve yüzyılın sonuna doğru gerçek hukuki hayattan kopma noktasına gelmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, muharrem_midilli@trabzon.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-4502-3447

Bu nedenle çalışma, 15. asrın ikinci yarısından 16. asrın sonlarına kadar, gerçek hukuki hayatla en fazla irtibatlı oldukları dönemde çıkarılmış olan reaya kanunnâmelerini esas almaktadır.

Reaya kanunnâmeleri esas itibarıyla beytülmale ait vergilerin toplanma esaslarını vazettiği için kadınların kanunları uygulaması ve örfi tasarrufları denetlemesi nihai olarak beytülmalı korumaya yönelik kazai işlemler mahiyetindedir. Genellikle vergi ve toprak hukukuna dair eski örf ve âdetlerden oluşan bu kodlar toplumsal düzeni sağlamaya yönelik sultani emirler olarak anlaşılmıştır. Kanunnâmelerin bu özellikleri, İslâm hukukundaki örf/âdet ve meşru yöneticiye itaat anlayışı temelinde şeriatla ilişkilendirilmelerine ve kadı mahkemesinde uygulanmalarına imkân vermiştir. Osmanlı taşrasının kaza-sancak-eyalet şeklindeki tipik idari/siyasi örgütlenmesinde kadının sırasıyla su-başı, sancakbeyi ve beylerbeyiyle olan ilişkileri yargısal denetim görevinin anlaşılması açısından önemlidir. Kadının taşrada görev ve yetki yönünden rekabet hâlinde olduğu asıl örfi görevli sancakbeyidir. Birçok kanunnâmede sancakbeyi kanunsuzluğun içinde olan ve bu nedenle kadılar tarafından daima kontrol edilmesi gereken görevli olarak betimlenir. Fermanlarda kullanılan hitap cümleleri her zaman kadının faziletinin artması/devam etmesi, sancakbeyinin izzetinin devam etmesi duasıyla nihayete erer. Osmanlı yöneticileri, sancakbeyinin hükümdarın vekili olarak taşıdığı izzeti, kadının şeriat ve kanun uygulayıcı olarak taşıdığı faziletle dizginleyerek kanunnâmelerde kurdukları dengeyi korumaya çalışmışlardır.

Reaya kanunnâmelerinde kadılara örfi tasarrufları kanun yönünden denetleme görevi veren hükümler kronolojik olarak incelendiğinde kadının denetim görevini icra ediş tarzında zaman içinde bazı gelişmeler olduğu fark edilir. 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar çıkarılan kanunnâmelerde vergi, toprak ve ceza hukukuna ilişkin her türlü örfi tasarrufun kadı nezaretinde yerine getirilmesi istenir. Çoğu kez kadı marifeti tabiriyle zikredilen bu denetimde kadı bir kontrol ve onay mercii olarak işlev görür. Kadı, örfi yetkililerin kanun dışı tasarruflarını bizzat önlemek yerine merkezi hükûmete arz etmekle sorumludur. 16. asrın özellikle ilk çeyreğinden itibaren kadılara örfi yetkililerin kanun dışı tasarruflarını bizzat önleme ve meydana geldiğinde düzeltme görevinin de verildiği görülmektedir. Kadıya kanun dışı tasarrufları önleme ve düzeltme görevi veren hükümler içeren bu kanunnâmeler adaletname özelliği gösterir. Kadınların hükümdar otoritesini temsil eden kanunları, bu otoriteyi hâkim kılmakla görevlendirilmiş olan örfi yetkililere karşı kuvvet kullanarak beklemek ve korumakla görevlendirilmesi, Osmanlı askerî-idari yapısındaki bozulmanın ilk yansımaları arasında görülebilir. 16. yüzyıl boyunca giderek artan bozulma kadınların kanunu hâkim kılmak için çok fazla mesai harcamasına neden olacaktır. Makale bu tespitleri çoğunlukla sancak/vilayet kanunnâmelerindeki hükümler ve bağlantılı belgelerle temellendirilmeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı hukuku, kadı, Ehl-i örf, yargısal denetim, kanunnâme

Abstract: This article focuses on the role played by the Ottoman *qadi* in the enforcement of *kanunnames* and judicial control of administrative acts. The Ottoman rulers dictated the *kanunnames* to show the rights and responsibilities between the *ahl-i 'urf* and the *ra'aya*, and ordered the *ahl-i 'urf* to apply the *kanunnames* as required. Top administrative officials in the sanjak and states were charged with hierarchically controlling the enforcement of the *kanunnames*. However, hierarchical administrative control could not provide justice on its own, as the *ahl-i 'urf* were inclined to weigh towards oppression and were in solidarity among themselves against the *ra'aya*. In addition to hierarchical control, judicial control was also necessary due to the principle of balance and control in administration. Given the close relationship of the *kanuns* with the *sharia*, the

most appropriate official to carry out judicial control was the qadi, the dominant judicial authority. Therefore, Ottoman rulers ordered the qadi to oversee the implementation of the *kanuns* and to control the administrative acts. Such assignment of the qadis, who traditionally conducted religious judgments and some religious affairs, is seen as an Ottoman innovation.

Although it is generally stated in the literature that the classical period Ottoman qadis applied the *kanuns* as well as the *sharia*, the role of qadis in the implementation of the *kanunnames* has not been specifically studied. Therefore, this article analyzes the provisions in the *ra'aya kanunnames* enacted from the second half of the fifteenth century to the end of the sixteenth century ordering the qadis to be the regulators of the implementation of the *kanuns*, and it interprets them in the context of the relevant historical-legal records. A chronological examination of the *kanuns* ordering the qadi to regulate the acts and actions of the *ahl-i 'urf* could provide us with new information about the nature and historical development of the qadi's mission concerning judicial control. The *ra'aya kanunnames*, especially those issued for the sanjaks and the states, are of great value in terms of legal history, social and economic history studies, since they generally contain the ancient customs and traditions of the units they are related to. Many of these documents contain data on the qadi's mission to control the implementation of the *kanuns* and their relationship with the *ahl-i 'urf*. The *ra'aya kanunnames* dating back to the years following the conquest of Istanbul began to lose importance for several social and economic reasons around the second half of the sixteenth century, and towards the end of the century when they came to the point of breaking away from the real legal life. Therefore, this study is based on the *kanunnames* enacted from the second half of the fifteenth century to the end of the sixteenth century when they were most in contact with real legal life.

Since the *ra'aya kanunnames* essentially lay down the principles of the collection of taxes for the treasury of the Islamic government, the supervision of the implementation of *kanuns* by the qadi is ultimately a judicial transaction aiming at protecting the treasury. These codes, which are generally composed of old customs and traditions regarding tax and land law, have been understood to be based upon sultan's orders to maintain social order. These characteristics provide *kanunnames* to be associated with the *sharia* on the basis of the *'urf/âdah* and the understanding of obedience to the legitimate ruler in Islamic law and thus include their implementation in the *sharia* court. In the typical administrative/political organization of the Ottoman provinces in the form of the county - sanjak - state, the relationship of the qadi with the administrative officials of these units is important in understanding the judicial control mission of the qadi. The main administrative official with whom the qadi competes in terms of jurisdiction and authority in the provinces is the sanjak governor. In many *kanunnames*, the sanjak governor is described as an officer who is oppressive and therefore must always be checked and balanced by the qadi. The addressing phrases used in the edicts always end with the prayer of the increase/continuation of the qadi's virtue, and the continuation of the dignity of the sanjak governor. It appears the Ottoman rulers aimed to restrain the greatness and power, which the sanjak governor bears by proxy to the ruler in the provinces, through the qadi, who is the representative of virtue and moderation.

When the provisions ordering the qadis to control the implementation of *kanuns* are examined chronologically, it is noted that there are some developments in the way the qadis performed the supervisory duty over time. In the *kanunnames* that were issued until the first quarter of the sixteenth century, all kinds of administrative acts regarding tax, land, and criminal law are required to be carried out under the supervision of the qadi.

The qadi functions as an authority of control and approval. He is responsible for submitting the illegal acts of the *ahl-i 'urf* to the central government rather than preventing them personally. It is observed from the sources that especially from the first quarter of the sixteenth century, the qadis were indeed given the task of preventing the illegal acts of the *ahl-i 'urf* and rectifying them when they took place. These *kanunnames*, which contain provisions that order the qadi to carry out the duty of preventing and rectifying illegal dispositions, show the characteristics of *adalatname*. The duty of protecting the *kanuns* that represent the authority of the rulers by using force against the *ahl-i 'urf* demonstrates who were assigned to dominate this authority but can also be seen to be among the first reflections of the deterioration that took place in the Ottoman military-administrative structure. Increasing deterioration during the sixteenth century caused the qadis to spend more and more time enforcing the *kanun*. This article tries to base all these findings mostly on the relevant provisions found in the provincial *kanunnames* and related historical-legal records.

Keywords: Ottoman law, *qadi*, *Ahl-i 'urf*, judicial control, *kanunname*

Giriş

Klasik dönem Osmanlı hükümdarlarının teşkilat, idare, vergi, toprak ve ceza hukuku meselelerini düzenleyen kanunnâmeler vazettikleri bilinmektedir. Bunlardan reaya kanunnâmeleri olarak isimlendirilenler genellikle vergi, toprak ve ceza alanlarına hasredilmiştir. Sancak, vilayet veya bütün bir imparatorluk için vazedilen bu tür kanunnâmeler örfi yetkililerin reaya ile ilişkilerini, karşılıklı hak ve sorumluluklarını gösteren hükümler içerir. Osmanlı yöneticileri, tarafların bu hak ve sorumluluklara riayet etmesini sağlamak için sadece örfi yetkililere kanunları uygulamalarını emretmekle yetinmemiş, kadılara da örfi tasarrufların kanunlara uygunluğunu denetleme görev ve yetkisi vermiştir. Bu görev ve yetki kadıyı şeriatın yanında kanunu da gözetmek zorunda bırakmıştır. Geleneksel kaza görevleri şer'î yargılama ve bir kısım şer'î işleri yürütmek olan kadıların bu şekilde istihdam edilmesi İslâm adliye tarihinde benzerine rastlanmayan yeni bir durum olarak görülür. Bu çalışma klasik dönem Osmanlı kadısının, örfi yetkililerin işlem ve eylemlerini kanun yönünden denetleme görevine odaklanmaktadır.

Klasik Osmanlı kadısının muhtelif yönleri üzerine şimdiye kadar kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddesi gibi yayın türlerinde pek çok çalışma yapılmıştır.¹ Bu çalışmaların bazılarında genel olarak kadının örfi tasarrufları kanun yönünden denetleme görevine ve örfi yetkililerle ilişkilerine değinilmektedir. Mustafa Akdağ, Osmanlı taşrasında halkın hükûmetle münasebetlerini tanzim bakımından kadının baş otorite kabul edildiğini ve her türlü kanunun sadece tatbikçisi değil aynı zamanda bakıcısı olduğunu ifade eder. II. Mehmed'le birlikte Osmanlı merkezî hükûmetinin ehl-i örfün hâkimiyetine girdiğini belirten müellif taşrada/kazalarda örfi yetkililerin kadıların emri altında bulunmasını Selçuklu döneminin mirası olarak görür.² Uriel Heyd, kadıların hem şeriat hem de kanunu uygulamak zorunda olmalarını bir Osmanlı Türkleri yeniliği ve Osmanlı kamu hukukunun başlıca yeniliği olarak kabul eder.³ Halil İnalçık, "Mahkeme" maddesinde örfi kanun ve hükümleri yerine getirme, vergi kanunlarının uygulanmasına nezaret etme ve her türlü yasaknâmenin tatbikini sağlamayı kadının görevleri arasında sayar.⁴ İlber Ortaylı'nın Osmanlı kadısı hakkında daha önce yayımladığı üç makaleyi gözden geçirip yeniden kaleme aldığı *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı* isimli monografisi kadının taşra idaresindeki rolü ve örfi yetkililerle ilişkilerine dair önemli bilgiler içerir. Ortaylı, kadının sadece şeriat hükümlerini değil, bu hükümler çerçevesinde yorumlanması istenen örfi kanunları da tatbik ettiğini söyler.⁵ Mehmet Akif Aydın, Osmanlı mahkemesini genel olarak ele aldığı "Mahkeme" maddesinde kadının şer'î ve örfi hukuku uygulamasının şeriatla kanun arasında

1 Osmanlı mahkemesi ve kadılık kurumuna dair çalışmalar üzerinde yapılmış bir literatür değerlendirmesi için bk. İkinci, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", s. 417-49.

2 Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s. 287, 288, 420-1.

3 Heyd, "Kanun ve Şeriat", s. 640; *Ottoman Criminal Law*, s. 216.

4 İnalçık, "Mahkeme", s. 150.

5 Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 13.

uyumlu beraberliği sağladığını ve kadıya verilen denetleme görevinin örfi yetkililerin keyfi tasarruflarını önemli ölçüde azalttığını ifade eder.⁶ Amy Singer, 16. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde kadı, örfi yetkililer ve reaya arasındaki münasebetleri ele aldığı çalışmasında kadının kanun uygulamasına dair örnekler verir. Singer'in tespitleri, kadının bu bölgede kanunu, örfi yetkililerin *zulüm* ve *taaddisine* karşı olduğu kadar, reayanın *temerrüd* ve *fesâdına* karşı da korumak zorunda kaldığını gösterir.⁷ Literatürde genel olarak dikkat çekilmekle birlikte klasik Osmanlı kadısının örfi tasarrufları kanun yönünden denetleme görevi ve bu bağlamda örfi yetkililerle ilişkileri müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Bu çalışma şimdiye kadar yapılanlardan farklı olarak Osmanlı reaya kanunnâmelerinde, özellikle sancak ve vilayetler için çıkarılmış olanlarda, kadılara örfi yetkililerin tasarruflarını kanun yönünden denetleme görevi veren hükümleri tarihsel gelişimleri içinde analiz etmekte ve bağlantılı hukuki-tarihi dokümanlar eşliğinde yorumlamaktadır. Kadıya örfi yetkililerin işlem ve eylemlerini kanun yönünden denetleme görevi veren hükümlerin kronolojik olarak incelenmesi kadının yargısal denetim görevinin mahiyetini ve gelişim seyrini görmek açısından önemlidir.

Osmanlı taşra idaresinde merkezî otoritenin kendisini en düzenli olarak gösterdiği alan vergi koyma ve toplama süreçleriyle ilgilidir.⁸ Bu süreçlerin ayrıntılı bir şekilde gösterildiği reaya kanunnâmelerinin bilinen ilk örneği, II. Mehmet tarafından en erken İstanbul'un fethinden hemen sonra hazırlanmıştır.⁹ Kanunnâmeler, bilhassa II. Bayezid'den itibaren sancaklar ve vilayetler için çıkarılmış olan mahallî kodlar, genellikle ilgili oldukları birimlerin vergi hukukuna dair kadim örf ve âdetlerini içerdikleri için hukuk tarihi, sosyal ve ekonomik tarih araştırmaları, hassaten Osmanlı taşra idaresi yönünden büyük değer taşır.¹⁰ Mezkûr belgelerin birçoğu kadının kanunların uygulanmasını denetleme görevi ve bu bağlamda örfi yetkililerle ilişkileri hakkında da veriler içerir. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) önemli bir kısmı yeni baştan derlenen ve tanzim edilen sancak kanunnâmeleri¹¹ bu açıdan dikkate değerdir. Padişah tuğrasıyla onaylanan ve her bölgenin mufassal tahrir defterinin başında yer alan bu kodlar öncelikle tımar sahipleriyle reaya arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve önlemek amacıyla mirî arazi sisteminin uygulandığı eyaletler için vazedilir.¹² Tımar sahipleriyle reaya arasındaki ihtilafların giderilmesinde merkezî hükümetin kadılara tayin ettiği rol birçok sancak kanunnâmesinde beyan edilmiştir. Ancak 16.

6 Aydın, "Mahkeme", s. 342.

7 Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 115-37.

8 Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 60.

9 İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", s. 117.

10 Nitekim reaya kanunnâmelerini hukuk tarihi, sosyal ve ekonomik tarih araştırmalarında veri kaynağı olarak kullanılan birçok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalardan birkaçı şunlardır: Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*; Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities*; Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*.

11 Şahin, "Sancak", s. 99.

12 İnalçık, "Kanunnâme", 334-5. Heath W. Lowry, İnalçık'ın aksine sancak kanunnâmelerinin öncelikle imparatorluğun vergi kodu olarak düşünüldüğünü, mufassal tahrir defterlerinin yaklaşık yüzde kırkı kanunnâme bulunmadığını ve en az yüzde otuzunda sancak kanunnâmelerinin defterlerin başında değil, içinde yer aldığını belirtir ("The Ottoman Liva Kanunnâmes Contained in the Defter-i Hakani", s. 52-3).

yüzyılın ikinci yarısından itibaren birtakım sosyal ve ekonomik nedenlerle reaya kanunnâmelerinin önem kaybetmeye başlaması¹³ bu rolün gerçek hayatta yerine getirilmesini zorlaştırmıştır. Uzun zamandır değer kaybetmekte olan ve özellikle 1585-86 yılındaki büyük *tağşiş* nedeniyle bir daha kolayca toparlanamayan akçenin¹⁴ kanunnâmelerle gerçek hukuki hayat arasındaki irtibatı koparması¹⁵ ve kanunnâmelere dayanan vergi sistemini işlemez hâle getirmesi,¹⁶ ayrıca imparatorluğun birçok yerinde devam eden/ortaya çıkan eşkıyalık hareketlerinin sosyoekonomik hayatta meydana getirdiği ağır hasarlar kanunnâmelerin sadece örfi yetkililer değil, reaya tarafından da göz ardı edilmesine neden olmuştur.¹⁷ Yürürlükteki kanunnâmelerin artık tam olarak uygulanmadığını fark eden Osmanlı hükümdarları yenilerini çıkarma konusunda isteksiz davranmış¹⁸ ve genellikle Kanûnî dönemine ait kanunnâmeleri küçük tadillerle yürürlüğe koyma eğiliminde olmuştur.¹⁹ Gerçek hayatta olan ve olması gerekenden ziyade Osmanlı kurumlarının katı muhafazakarlık anlayışının gereği olarak²⁰ genellikle kadim düzeni baki kılmakla ilgilenen bu tedvinler hukuk tarihi, sosyal ve ekonomik tarih araştırmaları bakımından daha az önemlidir. Çalışma bağlamında söylenecek olursa kanunnâmelerde kadıların uygulaması, örfi yetkililere karşı koruması ve hatta fiilen savunması istenen kanunlar birçok yönden artık daha önce hiç olmadığı kadar gerçek hukuki hayattaki karşılıklarını kaybetmiştir. Bu nedenle çalışma, kadının kanunla amel etme ve örfi yetkilileri kanun yönünden denetleme görevini 15. asrın ikinci yarısından 16. asrın sonlarına kadarki dönemde, çoğunluğu sancak ve vilayetler için çıkarılmış olan reaya kanunnâmeleri çerçevesinde incelemektedir.²¹

1. 15 ve 16. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında İki Askerî Zümre: Ehl-i Örf ve Kadılar

Klasik dönem Osmanlı toplumunun yönetme ve yönetilme itibarıyla genellikle askerî-reaya şeklinde ikiye ayrıldığı bilinmektedir. Askerîler içinde Müslüman aile menşeli olup genellikle medrese eğitiminden sonra kaza, tedris ve ifta alanlarında istihdam edilenler ehl-i

13 Akdağ, *Celâli İsyânları*, s. 59. Heyd, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kanunun, özellikle cezai hükümlerin hem örfi yetkililer hem de reaya tarafından nazar-ı itibara alınmadığını belirtir ("Kanun ve Şeriat", s. 648).

14 Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 125. Pamuk, bu olayın etkisiyle 1600'lerin başında fiyatların, 1500'lerin başındaki düzeylerinin altı katına ulaştığını belirtir (*Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 118).

15 Heyd'e göre 16. yüzyılın sonlarına doğru akçenin değer kaybetmiş olması kanun koyucunun tespit ettiği mali kriterleri bütünüyle gerçek dışı kılmıştır (*Ottoman Criminal Law*, s. 284).

16 Akdağ, *Celâli İsyânları*, s. 36.

17 1004/1595 tarihli bir adaletnâme, bir miktar idealize ederek Kanûnî döneminde sıkı bir şekilde uygulanan ve adaleti tekeffül eden (*adaletzâmin*) kanunnâmenin, zamanın zalimleri gibi mazlumları tarafından da *mahbes-i sanduka* atıldığını belirtir (Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 152).

18 Lowry'nin hayli kapsamlı sancak kanunnâmeleri listesi incelendiğinde 16. asrın sonlarına doğru kanunnâme çıkarma faaliyetinin önemli ölçüde azaldığı görülür ("The Ottoman Liva Kanunnâmes", s. 56-74).

19 Peçevi, kendi zamanında (17. asrın ilk yarısı) Celâlzâde'nin (ö. 975/1567) tertip ettiği kanunnâmenin çok az değişiklikle hâlâ yürürlükte olduğunu belirtmektedir (Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 26; Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, I, 43).

20 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 156.

21 Bu döneme ait kanunnâmeler üzerindeki çalışmalarını da içeren bir literatür incelemesi için bk. Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", s. 141-86.

şer‘; daha çok kul menşeli olup Enderun ya da Acemi oğlanları mektebinde eğitim görmüş olan sipahi-sadrazam arası görevliler ehl-i örf olarak anılmaktadır.²² Reaya kanunnâmelerinde ehl-i örf tabiriyle genellikle sancakbeyi, subaşı, voyvoda ve sipahi gibi görevliler kastedilir.²³ Bu görevlilerin kökenleri, yetişme tarzları ve icra ettikleri soruşturma, ceza infazı ve vergi toplama gibi sempatik olmayan vazifelere ilaveten kimi zaman haksız ve keyfi tasarruflarda bulunmaları yönetilenlerin zihninde kötü bir izlenim bırakmalarına neden olmuş görünmektedir.²⁴ Buna karşılık reaya kanunnâmelerinde bazen ehl-i şer‘ tabiriyle anılan kadı²⁵ öncelikle örfi yetkililerin tebaaya zulmetmesini önlemek ve muhtemel ihlallere karşı şeriat ve kanunu muhafaza etmekle vazifeli olduğundan²⁶ yönetilenlerin zihninde hemen daima adaleti, hakkı ve hakkaniyeti çağrıştıran bir görevlidir.

Osmanlı taşrasında kaza-sancak-eyalet şeklinde tesis edilmiş olan tipik idari/askerî örgütlenmede kadının, sırasıyla subaşı, sancakbeyi ve beylerbeyi gibi örfi yetkililerle münasebetlerine kısaca değinmek, ifa ettiği yargısal denetim görevinin mahiyetini anlamak açısından önemlidir. Kadı tayin edilen en temel birim olan kazada padişahın yürütme gücünü temsil eden bir yönetici bulunmadığından idare doğrudan kadıya aittir.²⁷ Kaza cinsinden bir görev olan kolluğun en önemli icracılarından biri olan subaşı, kadının ve merkezî hükümetin emirlerini yerine getirmek, suçları önlemek, suçluları yakalamak, şüphelileri kovuşturmak ve belli resimleri toplamakla görevlidir.²⁸ Kaza merkez ve nahiyesinde görev yapan *şehir subaşısı* (*zâim*) merkezî hükümet tarafından tayin edilir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tayinin doğrudan sancakbeyi tarafından yapılmaya başlanması, kaza merkezinde kadının otoritesinin azalmasına neden olacaktır.²⁹ Nahiyelerin dışında kalan *serbest-geliri* mutasarrıfına ait- dirliklerin asayışı subaşı, dirlik sahibi veya tayin ettiği voyvoda tarafından sağlanmaktadır. Kadı buralara birer *nâib* tayin etmek suretiyle voyvodayı kontrol etmeye çalışır. Mahkeme kararı gereken resimler için kadı tarafından tayin edilen bu nâibin hüküm vermesi gerekmektedir.³⁰ Nahiyelerin dışındaki serbest olmayan dirliklerin asayışı sancakbeyinin kendi adına tayin ettiği sancak subaşısı ve ona bağlı köy subaşılıları tarafından sağlanır. Bu görevliler asayışı sancakbeyi adına sağlamakla birlikte kaza kadısının

22 İpşirli, “Ehl-i Örf”, s. 519.

23 Barkan, *Kanunlar*, s. 5, 27, 71, 114, 256.

24 Ehl-i örfün yönetilenlerin zihninde bıraktığı bu izlenim bazı fetvalara da yansımıştır. Bir fetvada İbn Kemal, “Ehl-i örfün taamı haramdır” diyen kişiye şer‘an ne lazım olacağı sorulur (İnanır, *Şeyhülislâm İbn Kemal’in Fetvaları*, s. 131). Ebussuud Efendi’nin bir fetvası, “Ehl-i örf ile ittifak eden âdil olmaz” şeklindedir (Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi*, s. 244). Şeyhülislâm, fetva katiplerine fetvaları formüle ederken ehl-i örfle sempati uyandıracak herhangi bir şey yazmamalarını tembihler (Heyd, “Some Aspects of the Ottoman Fetva”, s. 51).

25 Örnek bir hüküm için bk. Barkan, *Kanunlar*, s. 118-9.

26 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 220.

27 Bilgin – Günelan, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Mevleviyet Kadınları”, s. 20.

28 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 85-7. Subaşılar ve kolluk görevleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Yazıcı, *Anadolu’da Kamu Düzeni*, s. 217-39.

29 Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, s. 430, 433.

30 Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, s. 423, 429-30; a.m.f., *Celâli İsyânları*, s. 62.

kontrolünde görev yaparlar, davalar daima kadının atadığı nâib tarafından görülür.³¹ Kısaca kazanın merkezinde olduğu gibi kazaya bağlı nahiye ve köylerde de subaşı/voyvoda kadının nezareti altında faaliyet göstermektedir.

Kazaların birleşmesiyle oluşan daha büyük askerî/idari birim olan sancakta kadının karşısındaki en yüksek askerî/siyasi yönetici sancakbeyidir. Genellikle sancağın merkez kazasında oturan sancakbeyini diğer kaza ve nahiyelerde zâim, subaşı veya voyvoda denilen bir görevli temsil eder.³² Sancakbeyinin askerî görevi kapı halkı ve emrindeki tımarlı sipahilerle birlikte her zaman hazır olmak, idari görevi reayanın düzen ve güvenini sağlamaktır.³³ Bir teşkilat kanunnâmesinde sancakbeyi *vâli* ve merkezî hükûmet tarafından atanmış *vekil* olarak takdim edilir ve *velâyet-i âmmesi* daha güçlü olan beylerbeyine tabi gösterilir.³⁴ Gerçekte bu tabiiyetin daha çok askerî/siyasî görevler yönünden söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim beylerbeyliğin sadece askerî bir mana taşıdığı, eyalette çok zayıf bir idari otoritesinin bulunduğu ve düzeni sağlama yetkisinin her sancaktaki beye ait olduğu ifade edilmektedir.³⁵ Sancakbeyi düzeni sağlama kapsamındaki idari görevleri bakımından genellikle kadının emri altındadır. Özetle sancakbeyinin sancaktaki askerî otoritesi beylerbeyi, idari otoritesi merkezî hükûmetten doğrudan emir alan kadı tarafından sınırlandırılmıştır.³⁶

Klasik Osmanlı idare anlayışı sancakta kadıyla sancakbeyi arasında denge ve denetim amaçlı bir işbirliği ve dayanışma tesis etmeye çalışmıştır. Kadının sancakbeyinin infaz kuvvetine, sancakbeyinin de kadının vereceği hukuki hükme ihtiyacı vardır.³⁷ 16. yüzyılın başlarına ait bir belgede sancakbeyinin kadıya *gereği gibi muavenet ve muzaheret* etmesi emredilmektedir.³⁸ Yüzyılın sonlarına doğru çıkarılmış bir fermanla, “kadîmden umûr-i memleket hususunda kudâtın sancakbeylerine mürâcaat edip hüsn-i ittifâk ve ittihâd ile vilâyetin zabt ve siyânet olunageldiği” yazılıdır.³⁹ Örfi yetkililerle reaya arasındaki ilişkilerin kanuna uygun olarak yürütülmesini sağlamak sancakbeyinin, bu ilişkilerin kanuna uygunluğunu denetlemek kadının görevidir. Böylece her iki yetkili kanunu hâkim kılma hususunda birbirini tamamlayacak ve hem reayanın güven içinde üretimi sürdürmesini hem de hazinenin doğrudan/dolaylı gelirlerinin sükûn ve istikrar içinde akışını temin edecektir.

Osmanlı yöneticilerinin sancakbeyi ile kadı arasında tesis etmeye çalıştığı işbirliği ve dayanışma her zaman başarılı olmamıştır. Bunun başlıca nedeni, görev ve yetkilerinin birbirinden her zaman açıkça ayrılmamış olmasıdır. Nitekim bu durumun taraflar arasında

31 Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi*, s. 423, 429-30, 436.

32 Şahin, “Sancak”, s. 99.

33 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 83.

34 “Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi”, s. 528-9.

35 Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, s. 11.

36 Kunt, *Sancaktan Eyalette*, s. 24.

37 Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 60.

38 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 232.

39 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 84.

hemen daima bir geçimsizlik meydana getirdiğini ifade edilir.⁴⁰ Gerçekten sancakta başat yargılama mercii kadıdır fakat sancakbeyinin de divan kurup dava dinleme ve *def-i mezâlim* yapma yetkisi vardır.⁴¹ Bölgesel yöneticiler -özellikle sancakbeyleri- yürütmenin yanında yargı alanına da hâkim olmak ve asayiş sağlamak için suçlu kabul ettiği kimselere örfi cezalar vermek isterken kadı bu görevlileri hukuk alanına çekmek istemiştir.⁴² Sancakbeyi ile kadı arasındaki geçimsizlikte teşrifat yönünden hangisinin daha üstün sayıldığına dair belirsizliğin de tesiri vardır. Yerleşik kurala göre merkezden gönderilen fermanlarda sancakbeyinin ismi kadınınkinden önce yazılır.⁴³ Ancak klasik Osmanlı vergi kanunnâmelerinde bütün idari çatı birinci derecede kadının, ikinci derecede sancakbeyinin üzerine kuruludur.⁴⁴ Ayrıca Osmanlı idari teşkilatında bütün memurların halkla ilişkileri şeriatın kontrolüne tabi kılındığından kadı sancakbeyini kontrol edecek durumdadır.⁴⁵

II. Mehmed tarafından çıkarılan *Kanunnâme-i Âl-i Osman*'da sancakbeyi için şaşaalı bir elkab belirlenmiştir.⁴⁶ Sancakbeyinin seçkin konumundan övgüyle bahseden elkab onun güç, saygınlık, izzet ve ihtişam sahibi olduğunu belirttikten sonra *dâme izzuhû* (izzeti devam etsin) duasıyla tamamlanır. Bu dua ifadesi merkezi hükümetten sancakbeylerine gönderilen fermanların ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Sancakbeyinin izzetinin devamlılığı için dua etmek aslında reaya üzerinde hüküm ve tasarruf sahibi olma hususunda vekalet ettiği hükümdarın izzetinin devamlılığı için dua etmektir. Aynı kanunnâmede yüz elli akçeli kadı-lar için kullanılması istenen elkab kadının üstün mevkiini vurgulamakta, faziletin *ma'deni*/ kaynağı olduğunu belirtmekte ve helali haramdan ayırt eden yönünün altını çizmektedir.⁴⁷ Elkabın sonunda *zîde fadlühû* (fazileti artsın) duası bulunmaktadır. Sancak kadılığı genellikle üç yüz akçeli bir *mevleviyet* olduğundan⁴⁸ bu görkemli elkaba birkaç fıkra daha eklenecek fakat sondaki dua hiçbir zaman eksik olmayacaktır. Yapılan dualar her iki görevlinin yetişme tarzı ve görevlerinin mahiyetiyle yakından ilgilidir: Osmanlı müelliflerinin eserlerine de yansıyan klasik ahlak anlayışındaki yaygın kabule göre fazilet ifrat ve tefritin ortasıdır (*itidal*). İnsan nefsinin *kuvvet-i nâtika*, *kuvvet-i gadabiyye* ve *kuvvet-i shevâniyye* şeklindeki üç temel kuvvetinden sırasıyla hikmet, şecaat ve iffet şeklinde üç fazilet doğar. Adalet bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilettir. Zikredilen

40 Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, s. 21.

41 "Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", s. 528.

42 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 76. Bir sancakbeyi davasını kendisine değil de kadıya götüren bir kişiyi azarlamış ve dayakla cezalandırmıştır. Ebussud Efendi'ye göre *hükümet-i örfiyyeyi* şeriata tercih eden böyle zalim bir vali dinsiz kabul edilmeli ve siyasetle cezalandırılmalıdır (Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 220).

43 "Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", s. 529. Heyd görünüşe göre bu kuralı dikkate alarak taşrada kadının sancakbeyinin emrine uymak mecburiyetinde olduğunu iddia eder (Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 219).

44 Akdağ, *Celâli İşyanları*, s. 58.

45 Akdağ, *Celâli İşyanları*, s. 62.

46 "Kudvetü'l-ümerâi'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ihtirâm sahibü'l-izzi ve'l-ihtişâm el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-Melikî'l-allâm sancağı beği [...] dâme izzuhû" (Koca Hüseyin, *Bedâyi'*, II, vr. 283^b).

47 "Kudvetü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fadl ve'l-keâm mümeyyizü'l-halâl ani'l-harâm mevlânâ [...] kâdisi zîde fadlühû." (Koca Hüseyin, *Bedâyi'*, II, vr. 283^b).

48 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 95.

faziletlerde ifrat ve tefrit *rezilet* olarak isimlendirilir.⁴⁹ Bu anlayış dikkate alındığında kadıların faziletinin artması/devam etmesi için dua etmek temelde onların hikmet, şecaat, iffet ve adaletinin artmasını/devam etmesini temenni etmek anlamına gelir. Dördüncü fazilet olan adaletin bu bağlamda ayrı bir önemi vardır. Kadının esas görevi adaleti gerçek anlamda temin ettiğine yakinen inanılan şeriatı uygulamaktır. Elkabda kadıdan, *ma'deni'l-fadl* -faziletin/adaletin kaynağı- olarak bahsedilmesinin temel nedeni budur. Ayrıca kadı şeriatın daha çok bir yansıması olarak görülen kanunun uygulanmasından da sorumludur. Kanunun adalet ve denge sağlayıcı niteliği şeriatın genel amaçlarıyla irtibatlı olduğu ölçüde artar ve devamlı olur. Esasında kanun/örf Tursun Bey'in (ö. 905/1500) deyiimiyle toplumdaki muhtelif tabakaların birbiriyle yardımlaşması ve birbirini *ifsâd ü ifnâ* etmemesi için hak ettikleri menzile konulmaları zaruretinden kaynaklanır.⁵⁰ Osmanlı yöneticileri adil bir idareyi, ideal bir devlet ve toplum düzenini sadece kanunların (*kânûn-i kadîm-i Osmânî*) sağlayacağı fikrindedir.⁵¹ Kanunların göz ardı edilmesi toplum tabakaları arasındaki denge ve itidalin bozulmasına neden olacak ve zulmedici bir yönetim ortaya çıkaracaktır. Reaya kanunnâmeleri dikkate alındığında toplum düzenini bozan bu reziletin Osmanlı sancağında çoğu kez başta sancakbeyi olmak üzere emri altındaki subaşı, sipahi ve voyvoda gibi örfi yetkililer tarafından irtikap edildiği görülür. Merkezî otorite örfi yetkililerin hükümdar adına temsil ettikleri *izzeti* kötüye kullanıp ortaya çıkaracakları muhtemel reziletleri önlemek üzere kanun bekçisi olarak kadıyı görevlendirmiştir. Örfi yetkililerin itidali bozma potansiyeli taşıyan güç ve izzetini kadının faziletiyle dizginlemeyi amaçlayan bu görevlendirmenin ana hedefi herkesin ve her şeyin yerli yerine konulduğu faziletli/itidalli bir toplum teşkil etmektir.

Sancakların bir araya gelmesiyle oluşan beylerbeylik, vilayet veya eyalet denilen birimde, kadı en yüksek askerî/siyasi görevli olarak beylerbeyini bulur. Sultanın otoritesini temsil eden bu görevli halkı koruyup kollama, askerî *zapt ü rapt* altına alma, *def-i mezâlim* etme ve *seyf ü siyâset* işleriyle ilgilenmektedir.⁵² Osmanlı taşrasında sancakbeyi ile kadı arasındaki rekabet, beylerbeyi söz konusu olduğunda yerini genellikle bir tür amir-memur ilişkisine bırakır. Bunun nedeni beylerbeyinin idari hiyerarşi ve teşrifat yönünden kadılardan açıkça üstün sayılmış olmasıdır.⁵³ Abdurrahman Paşa kanunnâmesinde kadı ve hâkimlerin (*kudât ve hükkâm*) sultan tarafından vekil kılınmış *vâli* ve *hâkim* olan beylerbeyine itaat etmeye memur oldukları belirtilir.⁵⁴ Gerçekten kadı bir kısım askerî ve mülki görevleri yönünden beylerbeyinden çok fazla bağımsız kalamaz. Fakat Ortaylı'nın da ifade ettiği üzere kadının amiri gerçekte beylerbeyi değil kazaskerlik dairesidir. Bir hukuk adamı ve şer'î hâkim olarak kadı daima bağımsızdır ve hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekilidir.⁵⁵ Bu nedenle ita-

49 Çağrııcı, "Adalet", s. 342; "Fazilet", s. 270.

50 Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth*, s. 12-3.

51 İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 54.

52 "Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", s. 528.

53 Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, s. 8.

54 "Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", s. 528.

55 Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 31, 43; "Kadı", s. 73.

atsizlik durumunda beylerbeyi kadıyı görevden alamaz, kendisine müdahale edemez ancak gerektiğinde merkezî hükûmete başvurabilir.⁵⁶ Kadının görevini kötüye kullanması hâlinde beylerbeyinin onu makamından uzaklaştırma, hapsedme ve meseleyi merkezî hükûmete rapor etme yetkisi vardır.⁵⁷ Aynı kanunnâmede beylerbeyinin vilayet kadısı vefat ettiğinde yeni kadı gelinceye kadar yerine bakmak üzere bir *mevlâ* tayin etme, divan kurup dava dinleme, kadıları kendi huzuruna getirtip dava dinletme ve davanın dinlenmesi için buyruldu verme gibi yetkileri olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁸ Beylerbeyi bu yetkilerini kullanırken kadının yargısal görevlerine müdahale etmek isteyebilir. Nitekim bir beylerbeyi, serhatte tımarı bulunan sipahilerin sınır davalarında zimmilerin şahitliklerini kabul etmesi hususunda kadıya mektup gönderince, Ebussuud Efendi (ö. 982/1574) bunun padişaha ait bir konu olduğunu söyleyerek müdahaleye mani olmuştur.⁵⁹ Erken 17. yüzyıl Kayseri sicillerini inceleyen Jennings'in, sicillerin kadının kesin bağımsızlığını gösterdiği, merkezî hükûmetin dışında hiçbir merciin hukuki süreçlere asla müdahalede bulunmadığı ve merkezî hükûmetin de müdahaleyi tercih etmediği,⁶⁰ yine aynı yüzyıla ait Bursa sicilleri üzerinde çalışan Gerber'in örfi yetkililerin kadının yargı alanına müdahale etmediği⁶¹ yönündeki tespitleri, kadim düzenin bozulmaya yüz tutup şikâyetlerin arttığı bir dönemde bile kadıların yargısal yönden bağımsız hareket ettiklerini göstermektedir.⁶²

2. 15 ve 16. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Kadının Örfi Tasarrufları Kanun Yönünden Denetlemesi

Osmanlı adliye sisteminde yönetilenlerin her türlü şer'î ve hukuki işlerine bakmakla görevlendirilmiş olan kadılar, ilk derece kaza kadılıklarından mevleviyet payeli sancak kadılıklarına ve daha büyük mevleviyetlerden Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinin altında yer alan İstanbul kadılığına varıncaya kadar devam eden bir memuriyet hiyerarşisi içinde görev yapmışlardır. Kadılar bir kazaya tayin edildiklerinde kendilerine görev ve yetkilerinin neler

56 Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 41. Nitekim 934/1528 tarihli bir fermanın anlaşılmasına göre Anadolu beylerbeyi Ferhad merkezî hükûmete arzda bulunarak kendi makamından yazılan bazı yazılara Hüdavendigâr sancağı kadısı ve nâiblerinin iltifat/imtisal etmediğini belirtmiştir. Bunun üzerine merkezî hükûmet doğrudan bu kadı ve nâiplere hitaben gönderdiği hükümde beylerbeyi makamından yazılan yazıların hükümdar emri mahiyetinde olduğunu ve üzerinde beylerbeyi mührü bulunan yazıların gereğinin yerine getirilmesini emretmiştir (Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 110-1).

57 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 219.

58 "Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi", s. 528.

59 Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi*, s. 243.

60 Jennings, "Kadı, Court and Legal Procedure", s. 258. Ortaylı, kadının yargısal bağımsızlığı konusunda bu ifadeleri kullanan müellife tam tersi bir görüş nispet etmektedir (*Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 31).

61 Gerber, *State, Society, and Law in Islam*, s. 69-70.

62 Ortaylı, Heyd'in örfi yetkililerin kadının adalet icrasına müdahale ettiği, hükümleri uygulayıp uygulamama hakkında karar verdiği görüşünde olduğunu yazar ve bu görüşün buhran zamanlarına ait örneklerle dayalı olarak geliştirildiğini ifade eder (*Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 60). Aslında Heyd, örfi yetkililerden ziyade doğrudan merkezî hükûmeti kastetmektedir (*Ottoman Criminal Law*, s. 219). Söylemek istediği şey daha çok -eserinin 255. sayfasına yaptığı atıftan kolayca anlaşılabilceği gibi- kadıların bazı ceza davalarında merkezî hükûmetten gelecek emre göre hareket etmeleridir.

olduğunu içeren padişah tuğralı bir berat verilmektedir. 884/1479 yılında Ankara kadılığına tayin edilen Bahaeddin Efendi'ye verilen beratla davalara bakarken “Allah size insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder” (4/en-Nisâ: 58) ayeti gereğince hareket etmesi, davanın hiçbir tarafını kayırmaması, Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in sünneti uyarınca hüküm vermesi istenir. Ayrıca miras paylaşımı, sicillerin tutulması, akitlerin meydana gelmesi, sözleşmelerin şartları, nikahın feshedilmesi, alım-satım ve diğer muamelelerde Kur'ân-ı Kerîm'i incelemesi, Hz. Peygamber'in emrine uyması ve imamların içtihatlarını takip etmesi gerekir.⁶³ Bundan 67 yıl kadar sonra 952/1546 tarihinde Budin sancağına *kadı ve hâkim* olarak atanan Bedreddin Efendi'ye verilen beratla görevleri, şer'î hükümleri icra ve infaz etmek, Hanefî imamlardan muhtelif görüşler rivayet edilen meselelerde sahih görüşleri araştırıp bulmak ve bu görüşlerle hüküm vermek, sicil ve sakları yazmak, küçükleri evlendirmek, nikahları kıymak, vasiyetleri yerine getirmek, mirasları paylaştırmak, yetim ve gaiplerin mallarını idare etmek, vasi ve naip gibi kanuni temsilciler atamak-azletmek ve *sâir umûr-ı şer'iyeye* bakmak olarak sıralanır.⁶⁴ *Sâir umûr-ı şer'iyeye* ifadesiyle işaret edilmiş olması bir yana, bu beratların hiçbirinde kadının kanunla amel etme ve örfi tasarrufları kanun yönünden denetleme görevine değinilmemektedir. Oysa birazdan ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere kadılar, beratların hazırlandığı 1479 ve 1546 tarihlerinde fiilen bu görevi icra etmekteydiler. Ergenç'in tespitine göre, 17. yüzyılın başlarında Ankaraya tayin edilen kadınların neredeyse tamamının beratlarında, “mâl-i mirî tahsilinde ve askerî zahîre tedarikinde” gördükleri hizmetlerden bahsedilmesi,⁶⁵ kanunların uygulanması kapsamında ifa ettikleri vazifelerin zamanla beratlarda tanımlanmaya başladığını gösterir.

Kadının görevinin şer'î niteliği ve mahkeme kurumunun işleyişi onun birtakım beledi, idari-mülki görevleri de yürütmesini ve denetlemesini gerektirmiştir. Bu sebeple kadı cami, vakıf gibi müesseselerin idare ve denetiminden şehrin yönetilmesi ve asayişine kadar her alanda baş sorumlu olarak dikkat çeker.⁶⁶ Kadı bu kapsamda tapu sicil muhafızlığı, infaz hâkimliği, vezirlerin haslarını kontrol, narh tespiti, lonca teftişi, sivil ve askerî iâşe, kale dizdarlarının teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, bazı dinî grupların, zaviye ve tekkelelerin denetlenmesi gibi birçok görev yapmaktadır.⁶⁷ Klasik dönem Osmanlı kadısı bazen bu görevleri yerine getirirken bazen yapılan bir şikâyet ya da açılan bir dava üzerine kanunları uygulamakta ve örfi yetkililerin tasarruflarını kanun yönünden denetlemektedir. Gökbilgin, kadınların şeriatın yanında örfi meseleleri, bilhassa idari ve mali işleri halletmek zorunda olduklarını, bu konuda ekseriya *Dîvân-ı Hümâyûn*'un ve onun muhtelif icra kollarının merkez ve taşradaki en yetkili ve nüfuzlu mercileri olduklarını belirtir.⁶⁸ Beratlarında -yukarıda zikredilen iki örnekte görüldüğü üzere- sadece şer'î hukuku uygulamakla

63 Beratın çeviri yazısı için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 114-5.

64 Beratın çeviri yazısı için bk. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 112-3.

65 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 113-4.

66 Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 40, 42.

67 Ortaylı, *Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 43.

68 Gökbilgin, “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü”, s. 434.

görevlendirilmiş olmalarına⁶⁹ rağmen kadılar hem şeriatı hem de devlet kanununu uygulamışlardır.⁷⁰ Kanûnî dönemine ait bir kanunnâmede kadıların kanunlara, özellikle yeni çıkarılanlara bütünüyle aşına olmadıklarını bildirmeleri ve yürürlükteki kanunnâmenin bir nüshasını istemeleri üzerine Karaman, Tokat, Amasya, Kastamonu, Ankara, Sivrihisar, Sultanönü kadılarına birer nüsha gönderildiği ifade edilir.⁷¹ Aynı döneme ait başka bir kanunnâmede kadının, kadılıklarda meydanla gelen ve kanunnâmede bulunmayan hususları merkezî hükûmete sorması, gelen hükmü sicile kaydetmesi ve benzer davalarda onunla amel etmesi istenir.⁷² Örfi meselelerde kanunnâme, yasaknâmelere ve sicil defterlerine kaydettikleri fermanlara göre hüküm veren kadılar⁷³ şeriat dâhilinde bulunsa bile doğrudan hükümdar tarafından düzenlenmiş hususlarda başka bir usulle amel edemezdi.⁷⁴ Nitekim şeriat dâhilinde bulunmakla birlikte kanunnâmelerde düzenlenmiş olan bazı toprak ve vergi meselelerinde (*kavânîn-i şer'îyye*) kadıların kanunu tatbik ettikleri görülür.⁷⁵ Heyd'in tespitlerine göre 15. ve 16. yüzyıllara ait Bursa şer'îyye sicilleri kadıların kanun hükümleriyle fiilen amel ettiklerini gösterir. Kadılar bazen verdikleri cezalara dayanak olarak ilgili kanunu zikrederler.⁷⁶ Kısaca kadılar *icrâ-yı ahkâm-ı şer'îyyenin yanında, infâz-ı kavânîn-i mer'îyye ve itmâm-ı hidemât-ı miriyye* ile de görevlidirler.⁷⁷

Kadının örfi yetkililerin tasarruflarını kanun yönünden denetlemesi ve kanunla amel etmesi, Ebussuud Efendi tarafından tasvip edilmiştir. Şeyhülislâm bir fetvasında kadı nâibinin *hezâr umûr-i örfiyyeye* karışacağını ifade eder.⁷⁸ Ancak kanunnâmelerde vazedilen hükümlerin şeriata uygunluğunu denetlemek Osmanlı kadılarının yetkisinde değildir. Ebussuud Efendi muhtemelen bu hususu belirtmek üzere “Eğer örfi kazâyâ ise ehl-i şer'in âna alakası olmaz”⁷⁹ ifadelerini kullanır. Prensipte şeriatın açıkça düzenlemediği alanlarda umumî maslahat gözetilerek vazedilen örf/siyaset hükümleri münhasıran hükümdarın yetki alanıyla ilgili görülür. Şer'î hukuktan farklı yöntemlerle üretilen bu tür hükümler kadıların hukuka uygunluk denetimine tabi değildir. Amirleri olan divandaki iki kazaskerin sarahaten ya da delalet yoluyla onayladığı hükümlerin şeriata uygunluğunu denetleme hususunda kadıların herhangi bir sorumluluğu yoktur. Kanunnâmelerin teşkil edilmesine bazen kadılar da katkı

69 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 216.

70 İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 81, 122.

71 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 25, 216; İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, s. 112.

72 Barkan, *Kanunlar*, s. 276.

73 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 151.

74 İnalçık, “Mahkeme”, s. 151.

75 Kadının kanunu kimi zaman fetva vasıtasıyla uygulamış olması bu yargıya aykırı değildir. Bu durumun 17. yüzyıl Bursa ve Kayseri'sinde görülen bazı örnekleri için bk. Gerber, *State, Society, and Law in İslam*, s. 81-2; Aslan, “Fetva ve Kaza Münasebeti”, s. 94-6.

76 Heyd, “Kanun ve Şeriat”, s. 648; *Ottoman Criminal Law*, s. 218. Heyd'in tespitine göre Konya sicilinde yer alan 971/1563 tarihli bir kayıta yer alan bir hırsızlık davasında kadı, hükmünü kanunnâmeye dayandırmaktadır (*Ottoman Criminal Law*, s. 32).

77 Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 102.

78 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 191; Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi*, s. 245.

79 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 174.

sunmakta, bir birimdeki vergi ve hizmetlere ilişkin örf ve âdetleri, daha sonra kanun hâline getirilmek üzere tespit etmekle görevlendirilmektedir.⁸⁰ Amaçları arasında kanun taslaklarını ilk aşamada şeriâtın denetiminden geçirmek ve kanunlarla ehl-i şer' arasında ünsiyet kurmak da bulunan bu görevlendirme, özellikle Rumeli sancak kanunnâmeleri gibi sabık gayrimüslim yönetimlerden kalan örf ve âdetler, bazen *fıçı vergisi*, *kara canavar (hınzır) vergisi* vb. şüpheli yükümlülükler içeren tedvinler hakkında kadılarda hasıl olacak tereddütlerin giderilmesine hizmet etmiştir. Fakat kadıların kimi zaman bazı kanunları şeriata ve/veya *kânûn-i kadîme* aykırı olduğu gerekçesiyle uygulamak/uygulatmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle birçok kanunnâmede suçun örfen zahir olması hâlinde kadının örfi yetkililere gerekli ağır cezanın (*siyâset*) uygulanması için hüküm/hüccet vermesi, cezanın uygulanmasını engellememesi, geciktirmemesi ve suçun bulunduğu yerde cezayı infaz ettirmesi emredilir.⁸¹ Kimi nüshalarda kadıların örfen gerekli olan ağır ceza infazını, *kânûn-i kadîme* muhalif olması durumunda bile önlememesi istenir.⁸² Farklı zamanlarda çıkarılmış birçok kanunnâmeye konu olması, kadıların mütereddüt tutumlarının Osmanlı taşrasında ciddi ve devamlı bir mesele teşkil ettiğini gösterir. Meselenin ciddiyeti İbn Kemal'in (ö. 940/1534) örfen salbi gereken kişilerin infazı için örfi yetkililerden bir miktar para alıp hüccet veren kadının şer'an günahkâr (*âsim*) olacağına hükmeden fetvasına da yansımıştır.⁸³ Fetvada kadının günahkâr sayılması hüccet karşılığında para almasından ziyade hüccetin doğrudan şeriâtın gerektirmediği bir infazla ilgili olmasından kaynaklanır. Kadıların şeriât yönünden sorunlu gördükleri bazı kanunlara muhalif tutumları Ebussuud Efendi'nin bir fetvasına da konu olmuştur. Şeyhülislâm, "Padişahın hükmüne muhalefet eden Zeyd-i kâdiye şer'an ne lâzım olur?" sorusunu, bir miktar geçiştirme amacı da güden bir tarzda, "Padişah reysiz şer'at-ı şerîfeye muhalif yazılmış ise hakikat-i hâli der-i devlete arz etmek lâzımdır" diye cevaplar.⁸⁴ Şeyhülislâmın belli bir ferman veya kanunu şeriata aykırı olduğu için hükümsüz ilan etmek üzere fetva çıkarma yetkisi olsa da kadılara hukuku nasıl uygulayacaklarına dair talimat verme yetkileri yoktur.⁸⁵ Nitekim Ebussuud Efendi'nin bazı fetvalarında meşru görmediği ve en hafif deyimle mesafeli durduğu kimi örfi hükümler kanunnâmeler kapsamında kadılarca uygulanmaya devam etmiştir.⁸⁶

80 İnalçık, "Mahkeme", s. 150; a. mlf., "Adaletnâmeler", s. 54; Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 171. II. Bayezid dönemine ait bir kanunnâmenin, emr-i hümayunla görevlendirilen bir kadının teftişi neticesinde düzenlendiğini gösteren bir örnek için bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 561.

81 Beldiceanu, *Kitâb-ı Kavânin*, vr. 8v; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 44; *Kânunnâme-i Sultânî*, vr. 38^b; Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 80.

82 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 80.

83 İnanır, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları*, s. 130.

84 Düzdağ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, s. 168; Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi*, s. 247-8.

85 Heyd, "Kanun ve Şeriât", s. 461; *Ottoman Criminal Law*, s. 186-7.

86 Ebussuud Efendi bazı fetvalarında *resm-i hınzır* ve *resm-i arûsaneyi* meşru görmez. Ancak bir fetvasında ikincisinin teberru olarak verilmesi hâlinde haram olmayacağını belirtir (Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 191). Şeyhülislâmın *resm-i cürm* ve *cinayet* hakkındaki yaklaşımı için bk. Midilli, *Şeriât-Kanun Ayrımı*, s. 176-8.

16. yüzyılda birçok farklı yerde uzun yıllar kadılık yapmış olan Âşık Çelebi (ö. 979/1572) beytümale ait vergilerin toplanmasını kadıların kaza görevi kapsamında (*müteferri'ât-ı kazâ*) zikretmektedir.⁸⁷ Reaya kanunnâmeleri esas olarak beytümale ait vergilerin toplanma esaslarını vazeden sultani hükümler mahiyetinde olduğundan hükümlerinin denetlenmek yahut bizzat uygulanmak suretiyle icrası kadıların kaza görevine dâhildir. Bu görevin kadıların kaza görevine sorunsuzca dâhil edilebilmesi için örfi kanunlarla şer'î hukuk arasında irtibat kurmak gerekmiştir. Örfi vergilere ilişkin kanunlarda şer'î hukuktan esinlenilerek örf ve âdet terimlerinin sıklıkla kullanılması bu amaca hizmet etmektedir.⁸⁸ İnalçık'ın ifade ettiği gibi örfi kanunların çoğu köken olarak ilgili birimlerin örf ve âdetlerinden derlenmiştir.⁸⁹ Genellikle eski örfi hukuk uygulamaları anlamına gelen *kânûn-i kadîme* başvurmak Osmanlı kanunlarının genel özelliğidir. Geleneksel olarak tatbik edilen ve geçerliliği devamlı olan kurallar, “Kânûn-i kadîm oldur ki evvelin kimesne bilmeye” şeklinde tanımlanır.⁹⁰ Örf ve/veya âdet tabiriyle ifade edilen kadim kanunların çok eski teamüllere dayanması, şer'î hukukta feri bir delil olarak kabul edilen örf ve âdetle ilişkilendirilmelerini kolaylaştırmıştır. Bu ilişkilendirmenin kanuna bir tür şer'î bağlayıcılık kazandırdığı açıktır. Ebussuud Efendi'nin, “Kânûn-i padişahî kadîm ise icra olunmak gerek”⁹¹ şeklindeki fetvası hâlihazırdaki, genellikle kadim vasfı bulunan kanunların örf/âdet delili kapsamında şer'an bağlayıcı olduğuna işaret etmektedir. 17. yüzyılın başlarında Pir Mehmet Efendi (ö. 1020/1611) örfi bir toprak meselesi bağlamında, “Nizâm-ı memleket için olan emr-i âliye itâ'at vâcibdir” hükmünü verecektir.⁹² Aynı yüzyılda istinsah edilmiş bir reaya kanunnâmesinin mukaddimesinde şeriat hâkimlerinin sadece şer'î davalara değil, örfi davalara da bakmakla görevlendirildikleri, bu nedenle şer'î meselelerde fıkıh kitapları incelendiği gibi örfi meselelerde de kanunnâmelerin iltizam edilmesi gerektiği ifade edilir. Bir fıkıh kitabından alıntılanan, “el-Âdetü ihde'l-huceci's-şer'iyeti fi mâ lâ yünassu fih / Nassın bulunmadığı yerlerde âdet şer'î delillerden biridir” kaidesi bağlamında zikredilen muhtelif resimler, baclar, harac ve öşür vergileri, arazi ve timar kaideleri, çeşitli cezalar vb. hakkında *kavânîn-i sultâniyyeye* de müracaat edilmesi gerektiği belirtilir ve müracaatın meşruiyeti, “Allahâ, elçisine ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin” (4/en-Nisâ: 59) anlamındaki ayetle temellendirilir.⁹³ Mukaddimedeki ifadelerle göre, “Mâ râhü'l-mü'minûn hasenen fe-hüve indellâhi hasen / Müminlerin güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir” sözü gereğince şeriata izafe edilen *ulü'l-emrin* talimatları, Allah katında da makbul ve muteber olacaktır. Osmanlı sultanları geçmişte, “el-âdetü ke'n-nassi / Âdet nas gibidir” kaidesi uyarınca insanlara faydalı, nizâm-ı âleme uygun

87 Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-iyâle*, vr. 6^{a-b}.

88 Örnek kullanımlar için bk. Barkan, *Kanunlar*, İndeks.

89 İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, s. 103.

90 İnalçık, “Kanun”, s. 326.

91 Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi*, s. 247.

92 “Osmanlı Kanunnâmeleri”, s. 306; İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, s. 104.

93 Barkan, *Kanunlar*, s. XXV.

âdetler ve kanunlar vazetmişlerdir.⁹⁴ Kanunnâmeyi derleyen kişi bu ifadeleriyle kanunnâmelerin meşruiyetini şer'î hukuktaki örf/âdet delili ve *ulü'l-emre* itaat anlayışı kapsamında izah etmeye çalışmaktadır. Bu izah kadıların kanunnâmelerle amel etme ve örfi tasarrufları kanun yönünden denetleme görevlerinin geleneksel kaza görevi kapsamında düşünüldüğüne işaret etmektedir.

Reaya kanunnâmeleri kronolojik olarak incelendiğinde kadının örfi tasarrufları kanun yönünden denetleme görevinin, 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın sonlarına kadarki zaman diliminde farklılaşarak temelde iki şekilde gerçekleştiği anlaşılır. Bu şekiller aşağıda iki temsil edici alıntı-başlıkta incelenmektedir.

2.1. “Kadı Marifetinsiz Bir Dakika Fevt Olmaya”

Klasik dönem Osmanlı hükümdarları, II. Mehmed'den itibaren taşradaki örfi yetkililerle reayanın birbirine karşı konumlarını, hak ve sorumluluklarını kanunnâmelerde vazetmek suretiyle örfi yetkililerin reayaya zulmetmesini ve reayanın örfi yetkililere temerrüdünü önlemeye çalışmışlardır. Örfi yetkililere kanunnâmeleri gereği üzere uygulamaları ve emirleri altında olanların uygulamalarını kanun yönünden denetlemeleri emredilmiştir. Ancak merkezî hükümet bu yetkililere tam olarak güvenmediği⁹⁵ için kanunun hâkim kılınması hususunda hiyerarşik denetimle yetinemezdi. Örfi yetkililer merkezî otorite gevşediğinde yetkilerini kötüye kullanmaya eğilimliydi. Aslında idari-mali sistemin bazı yönleri kendilerine yetkilerini kötüye kullanabilecekleri imkânlar sunuyordu.⁹⁶ Bu nedenle taşra idaresinde denge ve denetim için kendilerinden olmayan bir merciin kontrolüne ihtiyaç vardı. Merkezî hükümet bu kontrolü kanunların uygulanmasında *kadı marifetini* kural hâline getirerek sağlamaya çalışmıştır. Kadı marifetinin en yaygın iki şekli hüküm ve hüccettir. Hüküm kadının belli bir hukuki meselede gerekli inceleme ve yargılamayı yaptıktan sonra verdiği karardır. Şahitlerin imzalarının bulunduğu kadı hükmünü içeren ilama ise hüccet denir.⁹⁷ Bir kanunda bu iki terim, şer'an sabit olan suçun cezasının kadı *hüküm* ve *hüccet-i şer'iyye* verdikten sonra infaz edilmesi emredilerek birlikte kullanılır.⁹⁸ Bazı kanunlarda hüccet yerine hü-

94 Barkan, *Kanunlar*, s. XXV; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, XI, 227.

95 Heyd, “Kanun ve Şeriat”, s. 640.

96 İnalçık, devletin mali-idari sisteminin örfi yetkililerin reayadan kanun dışı vergi almasına imkân veren şu yönlerini zikretmektedir: Öncelikle merkezî hazine adına vergileri toplayan görevliler bazı suistimallerde bulunur. Tımar sisteminde yetkililerin vergileri doğrudan toplama yetkisinin bulunması suistimallerin alanını genişletir. Ayrıca bu sistemde vergi toplayanlara hizmet karşılığı reayadan -rüşvet almaya elverişli olan- ücret talep etme yetkisi tanınmıştır. Yine kanun, âdet hâline gelmiş bazı hediyelerin alınmasına izin vermiştir. Beylerin fevkalade ihtiyaçları için *salma* yapmalarına göz yumulmaktadır. Son olarak, Osmanlı kanunlarının uygulanmaya başlandığı yerlerde yetkililer yeni resimlerle birlikte eskilerini isteyebilmektedir (“Adaletnameler”, s. 52).

97 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 108.

98 Barkan, *Kanunlar*, s. 314.

küm terimi de kullanılabilir. ⁹⁹ Ceza, arazi intikali ve vergi sahasında şer‘î olsun örfi olsun kanunların tatbikinde daima kadı hükmü/hücceti gereklidir. ¹⁰⁰

Her türlü örfi tasarrufun kadı marifetiyle icra edilmesi kuralına 15. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerde rastlanmaktadır. II. Mehmed'e ait bir ferman-kanun *eminler* hakkında, "Her ne ederlerse kâdî marifetile işleyeler" ve "Kâdî marifetsiz bir dakika fevt olmaya" hükümlerini içerir, bir diğeri her hususun kadı marifetiyle yerine getirilmesini emreder. ¹⁰¹ 892/1487 tarihli Hüdavendigâr sancağı kanunnâmesinde ve 16. yüzyıla ait bazı sancak/vilayet kanunnâmelerinde her örfi kaziyenin vilayet kadılarının marifetleriyle olacağı yazılıdır. ¹⁰² Hüccet sadece örfi yetkililerin değil kadının denetlenmesinin de bir yoludur. İnfazdan sorumlu örfi yetkililer kadının şer‘î hukuk kapsamında verdiği ağır cezaları uygulamak için kendisinden hüccet talep etmekte ve bu durum kadının usulüne uygun olarak hüküm vermesine hizmet etmektedir. ¹⁰³ Çünkü hüccette davanın şahitler huzurunda ele alındığını gösteren imzaların bulunması ve hükmün şer‘an sabit olması lazımdır. ¹⁰⁴

Kadı marifeti kuralının ceza kanunlarına yansıyış biçimleri dikkat çekicidir. Kanunnâmelerde *cürm*, *cerime*, *cürm ü cinayet* gibi terimleriyle anılan para cezalarının ¹⁰⁵ sadece kadı hükmünden sonra tahsil edilebileceği kati surette emredilmektedir. II. Bayezid dönemine ait umumî kanunnâmede, "Kâdî katına iletmeden kimesneden cürm almayalar", "Kâdî marifetsiz nesne almayalar" ve "Kâdîyi ta'til edip işe kendi mübâşir olmayalar" gibi hükümlere rastlanmaktadır. ¹⁰⁶ I. Selim'e ait bir kanunnâmede şer‘an sabit olmadan *mücerred mesâvîsi* olan kişilerden para cezası alınmaması istenir. ¹⁰⁷ Bu hükümde kadı huzurunda suç olduğu sabit olmayan fiiller, hükümden soyutlanmış salt kötülük anlamında *mücerred mesâvî* tabiriyle ifade edilir. Kanûnî döneminde çıkarılmış kanunnâmelerde para cezalarının kadı hükmü *lâhık* olduktan sonra alınabileceği kuralı tekrarlanır. ¹⁰⁸ Kuralın ardışık zamanlı birçok kanunnâmede tekrarlanması çok fazla önemsendiğini, öte yandan bütün bir imparatorlukta yaygın şekilde ihlal edildiğini, ihlalin ciddi ve devamlı sorunlara yol açtığını gösterir.

Kanunnâmelerde çoğu kez siyaset tabiriyle ifade edilen ölüm ve uzuv kesme gibi ağır cezalar için de kadı marifeti gerekir. II. Mehmed'e ait bazı fermanlarda kalpazanlık suç

99 Nitekim bazı ferman-kanunlarda kalpazanlık suçu şer‘an sabit olan kişinin, kadının hüccet vermesinden sonra infaz edilmesi emredilir. Benzer bir ferman-kanun infazın kadının hüküm vermesinden sonra gerçekleştirilmesini amirdir (Anhegger – İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 5, 9, 13, 14).

100 İnalçık, "Mahkeme", s. 149.

101 Anhegger – İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 20, 37.

102 Barkan, *Kanunlar*, s. 6, 27, 71.

103 Ebussuud Efendi'nin bir fetvasında hırsız hakkında el ve ayak kesme cezasına hükmeden bir kadı nâibinin örfi yetkililere infaz emri verdiği fakat gerekli belgeyi (*temessük*) ibraz etmemesi üzerine örfi yetkililerin infazdan kaçındığı görülür (Veli b. Yusuf, *Mecmû'a*, vr. 70^a).

104 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 108.

105 Osmanlı uygulamasında para cezasının mahiyeti için bk. Midilli, *Şeriat-Kanun Ayrımı*, s. 159-71.

106 Beldiceanu, *Kitâb-ı Kavânin*, vr. 63^b; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 75.

107 Yücel – Puhala, *I. Selim Kanunnâmeleri*, s. 157.

108 Barkan, *Kanunlar*, s. 302, 322.

işlediği şer'an sabit olan kişinin, kadının hüküm/hüccet vermesinden sonra boğazından asılması emredilmektedir.¹⁰⁹ II. Bayezid dönemine ait umumî kanunnâmede *yaya* ve *müsellem*lerin *galîz şer'î günah* işlemesi hâlinde gerekli ölüm ya da uzuv kesme cezasının, kadıların hüccet vermesinden sonra infaz edilmesi istenir.¹¹⁰ Diğer birçok kanunnâmede ölüm ve uzuv kesme gibi siyaset cezalarının *ehl-i hüküm* marifetiyle, kadı hükmünden sonra vb. infaz edilmesi talep edilir.¹¹¹ Siyaset cezalarının infaz yetkisi prensip olarak padişah otoritesini temsil eden beylere aittir.¹¹² Sancakta bu otoriteyi kullanan en yüksek görevli sancakbeyi ya da paşa sancağında beylerbeyi olduğundan siyaset cezalarının infazı esas itibarıyla onların sorumluluğundadır.¹¹³ İnfaz beyler adına subaşı ve voyvoda gibi ehl-i örf mensupları,¹¹⁴ padişah haslarında *emin* tarafından yerine getirilir.¹¹⁵ Ağır ceza şer'î hukuk gereği ise ehl-i örf sadece kadının yargılama neticesinde hükmettiği cezayı infaz eder. Ceza örfi hukuk gereği ise siyasetnâme hükümleri ve ehl-i örfün takdir yetkisi devreye girmektedir. Örfi cezanın tespit, takdir ve uygulama yetkisi ehl-i örf'e ait olmakla birlikte suçluluğun şer'an tespiti kadı tarafından yapılır.¹¹⁶ Ancak suçluluğun örfen sabit olduğu durumlar da vardır.¹¹⁷ Böyle durumlarda kadı marifeti daha çok siyasetnamede belirlenmiş cezanın örfen/siyaseten uygulanabileceğine dair kadının ehl-i örf'e hüküm/hüccet vermesini ifade eder. Nitekim bazı kanunnâmelerde hırsızlık örfle sabit ve zahir olduğunda kadının ehl-i örf'e hüccet vermesi ve ehl-i örfün o hüccet gereğince ölüm ve uzuv kesme cezalarını infaz etmesi emredilir.¹¹⁸ Kısaca suç örfen sabit olduğunda bile siyaseten gerekli olan cezanın uygulanabilmesi için kadı hükmüne/hüccetine gerek vardır. Her türlü siyaset cezası hakkında hüküm/hüccet vermek yalnız kadının yetkisindedir.¹¹⁹ 965/1557 tarihli bir sicil kaydına göre Trabzon şehri subaşısının zindandan kaçan bir şahsı *bilâ-emr ve bilâ ma'rifeti'l-kâdi* asmak suretiyle öldürmesi üzerine maktulün annesi bizzat İstanbul'a giderek davacı olmuş ve olay hakkında soruşturma başlatılmıştır.¹²⁰ Subaşısının kadı marifeti olmadan faili asması kanunlara açıkça aykırı bir uygulamadır.

109 Anhegger – İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 5, 9, 13, 14.

110 Beldiceanu, *Kitâb-ı Kavânin*, vr. 44^a; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 65.

111 Barkan, *Kanunlar*, s. 264, 286, 302, 321, 322.

112 İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 82.

113 Barkan, *Kanunlar*, s. 180.

114 Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 266. Bazı kanunnâmelerde infazın sancakbeyinin adamı/adamları tarafından gerçekleştirilmesi emredilir (Barkan, *Kanunlar*, s. 302, 322, 396).

115 İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 82. Hama sancak kanunnâmesi padişah haslarında büyük bir suç işlendiğinde gerekli cezanın kadı ve *emin* marifetiyle sancak subaşılıları tarafından yerine getirilmesini amirdir (Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, V, 665).

116 Aydın, "Ceza", s. 480, 481.

117 Kanûnî dönemine ait bir kanunnâmede hırsızın suçunu işkencede ikrar etmesi ve karinelerin de desteklemesi hâlinde ikrarı muteber sayılır ve failin suçuna göre siyaset cezasına çarptırılması istenir. *Kânûnnâme-i Sultânî*, vr. 38^b; Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 80.

118 Beldiceanu, *Kitâb-ı Kavânin*, vr. 8^b; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 44; *Kânûnnâme-i Sultânî*, vr. 38^b; Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 80.

119 İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 115.

120 Yazıcı, *Anadolu'da Kamu Düzeni*, s. 244.

Kadı marifeti olmadan failin cezalandırılması yasak olduğu gibi kadı marifeti olmadan failin serbest bırakılması da yasaktır. Bir kanun kadı marifeti olmadan zanlıyı serbest bırakan sancakbeyinin kendisinin *mahall-i töhmet* ve salıveren adamlarının suçlu ve siyasete müstahak olacıklarını ifade etmektedir.¹²¹ Böyle bir durumda merkezî hükûmetin zanlının maddi bir menfaat karşılığında serbest bırakıldığını düşünmek için yeterince nedeni vardır. Çünkü örfi yetkililer kimi zaman zanlının kaçmasına göz yummakta ve merkezî otoriteye elden kaçırıldığı izlenimi vermektedir. Bu nedenle bir kanunnâmede salb edilmesi gereken suçlular hakkında örfi yetkililerin, “Zindanı bozdu (gitti)” demelerine itibar edilmeyeceği belirtilir ve suçluyu bulmaları emredilir. Aksi hâlde sorumlular suçlu yerine asılacaklardır.¹²² 972/1565 tarihli Hersek Beyine yazılan bir hükümde Neretva kadısı İsa'nın bir voyvoda tarafından öldürüldüğü bilgisinin doğru olması ve suçun *şer'le* ispat edilmesi durumunda *emr-i şer'in* geciktirilmeden icra edilmesi istenmektedir. Merkezî hükûmet kalede hapis tutulan voyvodanın, muhafızların bayram namazına gitmesini fırsat bilerek kaçtığı bilgisinden şüphelenmekte ve failin *muvâza'a tariki* ile kaçırıldığını düşünmektedir. Hükme göre voyvoda sorumlulara mutlaka buldurulmalı ve kadı marifetiyle *emr-i şer'i şerif* mahallinde icra edilmelidir. Firari voyvoda bulunamazsa Hersek Beyi mesul tutulacaktır.¹²³

Reaya kanunnâmelerinde zikredilen bütün bu kanunlar kadıların her türlü örfi tasarrufu kanun yönünden denetlemesini gerektirmektedir. İyi işleyen bir askerî-idari yapıda kadılık bu şekilde sadece bir kontrol ve onay mercii olarak kalabilirdi. Ancak zamanla askerî-idari yapıda ortaya çıkan bozulmalar sonucunda kadılar kendilerini kanun uğrunda örfi yetkililerle çarpışırken bulacaklardır.

2.2. “Hâkimü'l-vakt Olanlar Men ve Def Eyleyeler”

Osmanlı merkezî hükûmeti örfi yetkililerin her türlü tasarrufunun geçerliliği için kadı marifetini gerekli görmekle yetinmemiş, bu yetkililerin kanun dışı tasarruflarının bizzat kadı tarafından men ve def edilmesini emretmiştir. 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın başlarına kadarki döneme¹²⁴ ait kanunnâmeler kadılara genellikle bir kontrol ve onay mercii olarak hareket etmelerini emretmektedir. Kadılar kanun dışı tasarrufları bizzat önlemek ve defetmek yerine merkezî hükûmete arz etmekle sorumludur. II. Mehmed'e ait bir ferman-kanun kadıların haberdar olduğu kanun dışı tasarrufları (*cüzi yaramaz nesne*), II. Bayezid'e ait bir diğeri *yasakçı* tarafından yapılabilecek haksızlıkları merkezî hükûmeti bildirmelerini emretmektedir.¹²⁵ Merkezî hükûmet kendi otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kul-

121 Barkan, *Kanunlar*, s. 27.

122 Barkan, *Kanunlar*, s. 297.

123 6 Numaralı Mühimme Defteri, I, 423-4.

124 Akdağ, özellikle II. Mehmed'in tahta çıkışından I. Selim'in hükümdar oluşuna kadarki yaklaşık altmış yıllık dönemi *sosyal usuluk* yönünden en güzel dönem olarak görür (*Celâli İsyânları*, s. 69).

125 Anhegger – İnalıcı, *Kânunnâme-i Sultânî*, s. 20; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 404.

lanarak yaptığı kanunsuzlukları önlemek veya düzeltmek için arz mekanizmasından yararlanmıştır.¹²⁶

16. yüzyılın başlarından itibaren devletin iç düzeninin, genel güveni sarsacak derecede bozulmaya başlamasının¹²⁷ bir yansıması olarak Osmanlı merkezî hükümeti kanun dışı örfi tasarrufların bizzat kadı tarafından men ve def edilmesini talep etmiş görünmektedir. 922/1516 tarihli Bosna vilayeti kanunnâmesinde kanun dışı tasarruflarda bulunan bazı örfi yetkililere karşı kadıdan istenen ilk şey men/önlemedir. Önleme başarılı olamazsa kadı durumu merkezî otoriteye arz etmelidir.¹²⁸ Aynı tarihli bir adaletnâme kadıların sancakbeyleri ve voyvodaların kanuna aykırı olarak vergi toplanmasına mani olmasını amirdir.¹²⁹ Yüzyıl boyunca -ağırlıklı olarak Kanûnî döneminde- çıkarılan birçok sancak/vilayet kanunnâmesinde örfi yetkililerin kanunsuz tasarruflarına yönelik olarak, “Hâkimü'l-vakt olanlar men ve def edeler/eyleyeler”, “Kâdılar men ve def eyleyeler”, “Hâkimü'l-vakt olanlar men eyleyeler/edeler”, “Hâkimü'l-vakt men eyleye”, “Hâkimü'l-vakt olanlar men ve arz edeler”, “Vilayet kâdıları men eyleyeler”, “Kuzât/kâdılar men eyleyeler/ede” ve “Ehl-i hükm (olanlar) men eyleye(ler)” gibi emirler zikredilmektedir.¹³⁰

Kadıları örfi yetkililerin kanun dışı tasarruflarını men ve defetmeyi emreden hükümler içermeleri yönünden birçok sancak/vilayet kanunnâmesi adaletnâme özelliği gösterir. Hatta İnalçık, bazı kanunnâmelerin adaletnâme metinlerini de içine aldığı ifade eder.¹³¹ “Hilaf-ı şer' ve kânûn ve mugâyir-i emr-i hümayûn ibdâ' olunan bid'atları bi'l-küllîye ref' edip vilâyetin emn ü emânına ve re'âyâ ve berâyânın itmi'nânına” erişmek amacıyla çıkarılan adaletnâmeler esas itibarıyla *kânûn-ı Osmânî* gibi reyanın mükellef olduğu vergi ve hizmetlerle ilgili kanunların teyidi ve yerine getirilmesini amaçladıklarından dolayı çoğu zaman yalnızca kadılara gönderilir.¹³² Bilhassa 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çıkarılan birçok sancak/vilayet kanunnâmesi hem muhteva hem de amaç bakımından adaletnâmelere benzer.¹³³ Yaptırım gücünü hükümdarın izzet ve otoritesinden alan kanunlar, bu izzet ve otoritenin taşradaki temsilcileri olan örfi yetkililerin bizzat kendileri tarafından göz ardı edilir ve kanun dışına

126 İnalçık, “Şikâyet Hakkı”, s. 52, 54.

127 Akdağ, *Celâli İsyamları*, s. 69.

128 Barkan, *Kanunlar*, s. 397.

129 İnalçık, “Adaletnâmeler”, 65-6.

130 Barkan, *Kanunlar*, s. 69, 70, 114, 117, 143, 268, 269, 270, 274, 286, 323, 325; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, V, 541, 579, 631, 632, 664, 671; VII, 544; VIII, 557; Miroğlu, *Kemah Sancağı*, s. 260, 263. Bu emirlerde zikredilen *hâkimü'l-vakt* tabiriyle her zaman sadece kadı kastedilmez. Bazı kullanımlarında bu tabir beyleri de içerebilir. Çünkü kanuna göre hareket etmek ve kanun dışı tasarrufları önlemek kendilerinden hâkimler (*hükkâm*) olarak bahsedilen beylerin de görevidir. Nitekim 947/1540 tarihli bir adaletnâmede kanun dışı tasarrufları *men ve def* etmeleri istenen görevliler sancakbeyleri ve kadılardır. Hüküm için bk. İnalçık, “Adaletnâmeler”, s. 111.

131 İnalçık, “Adaletnâmeler”, s. 60, 83.

132 İnalçık, “Adaletnâmeler”, s. 52, 69, 87.

133 Bazen belli bir birimin sonraki tarihli kanunnâmelerinde bu benzerliğe rastlanır. Nitekim 922/1516 tarihli Kemah kanunnâmesi genellikle standart kanunları vazetmekle yetinirken aynı birimin 937/1530 tarihli kanunnâmesinde örfi yetkililerin pek çok tasarrufu kanuna aykırı bulunup yasaklanır ve *hâkimü'l-vakt* olanların kanun dışı tasarrufları men ve/veya def etmesi istenir (Miroğlu, *Kemah Sancağı*, s. 249-64).

çıkanları tekrar kanuna döndürmek üzere kadılar görevlendirilir. Kadılar bu görevi başarmak için gerektiğinde güç kullanmak zorundadır. Akdağ, ümeranın fiili kuvvete dayanması sebebiyle 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kadınların köylerdeki nüfuzlarının son derece azaldığını¹³⁴ ve ehl-i örfün yönetimindeki silahlı gruplar karşısında kendilerini ve yetki alanlarını korumak amacıyla merkezî hükûmetin bilgisi dâhilinde *il erleri* denilen ayrı bir güvenlik gücü kurduklarını ifade etmektedir.¹³⁵ Yüzyılın sonlarına doğru artan ve bir sonraki yüzyılda iyice yaygınlaşan bu uygulamayla kadınlar örfi yetkililere karşı denge kurmaya çalışacaktır.

Reaya kanunnâmelerinde hakkında en fazla düzenleme bulunan resimlerin başında bir tür örfi ceza niteliği de bulunan cürm ü cinayet gelir. Serbest topraklarda bu resim dirlik sahibine aittir. Serbest olmayan topraklarda ise dirlik sahibi ile beylerbeyi, sancakbeyi veya subaşidan kime gelir yazılmışsa onun arasında paylaşılır.¹³⁶ Serbestiyet asayışı sağlama ve cezaları yerine getirme yetkisinin kime ait olduğuyula ilgilidir. Sancakbeyi ve subaşı kendi bölgelerinde asayışı sağlamakla sorumludur ve işlenen suçlardan hasil olan para cezalarından hisselerini alır.¹³⁷ Niğbolu vilayeti ve Vidin sancağı kanunnâmeleri para cezası (*cerîme*) tahsil edilirken kanunnâmede yazandan fazla alınmamasını ihtar eder. Kanun üzere tayin olunan para cezalarının yarısını sancakbeyi, diğer yarısını dirlik sahibi almalıdır. Sancakbeyinin adamları veya dirlik sahibi para cezasını kanunda tespit edilenden fazla alırsa *kâdî men edip* aldirmamalıdır. Örfi yetkililer kanun dışı tasarrufa son vermezse kadı durumu merkezî hükûmete *arz* etmelidir.¹³⁸ Kanunnâmelerde hangi suçtan ne kadar para cezası alınacağı ve alınan para cezalarının örfi yetkililer arasında nasıl paylaşılacağı beyan edilmiştir. Birçok kanunnâmede bu hususlar için *kânûn-i Osmanîye* müracaat edilmesi emredilmektedir.¹³⁹

Reaya kanunnâmelerinde kadınların önlemesi ve düzeltmesi gereken tasarruflar arasında örfi yetkililerin reayadan istediği birtakım kanunsuz vergi ve hizmetlerin önemli bir yeri vardır. Bir gözetim organı olarak kadı vergilerin ne kadar toplanacağını değil, toplamanın kanuna uygun olup olmadığını kontrol etmekle görevlidir.¹⁴⁰ Kanûnî döneminde Malatya sancağı için yapılan iki tahrir ve çıkarılan iki kanunnâmeden 935/1528 tarihli olan birincisi bazı sancakbeyi ve subaşılardan her yıl insanları ot biçme, çeltik biçme ve ayıklama işinde günlerce çalıştırıp işlerinden alkoymasını zulüm ve bidat olarak niteleyip yasaklar. Kanunnâmeye göre *subaşılık*, *yazıcılık* vb. isimler altında reayadan kanunsuz vergi ve para, buğday, arpa, davar, yağ, bal, keçe vb. toplanması sıkıntıya neden olmaktadır. Bazı subaşılardan adamlarıyla birlikte köylerde reyanın yanında konaklaması, zorla yem ve yemek alıp Müslümanları incitmesi (*devre çıkma*), kışın her evden birer yük odun toplaması (*salma*) padişahın

134 Akdağ, *Celâli İsyânları*, s. 63.

135 Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s. 88-9, 92, 210, 265, 357.

136 İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 80.

137 İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 82.

138 Barkan, *Kanunlar*, s. 268. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VIII, 556.

139 Barkan, *Kanunlar*, s. 117, 143.

140 Arık, "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi", s. 25-6.

emrine aykırı görülüp kaldırılmıştır. Sancakbeyleri ve subaşılar kış kerestesine ihtiyaç duyduklarında ya da reayanın evine gönüllü misafir olduklarında ihtiyaçlarını cari fiyat (*narh-ı rûzî*) üzerinden parayla almalıdır. Harman zamanı yetkililerin öşür alınacak ürünü tarlada bırakıp daha sonra reyadan cari fiyattan fazlasını talep etmesi, mahsul ölçenlerin *ölçücü-lük, yazıcılık* vb. isimlerle kanunsuz vergi alması yasaklanmıştır. Kanunen tespit edilmiş olan öşürden fazlası alınmamalı ve ürünler hasattan hemen sonra ambara taşınmalıdır. Subaşılar ve sipahilerin reyadan *yol akçesi* ve *çubuk akçesi* adlarıyla para alması bidat olduğu için kaldırılmıştır.¹⁴¹ Kanunnâmede örfi yetkililerin bu kanunları ihlal etmesi yasaklanmakta ve ihlalleri önleme görevi kadıya verilmektedir:

Min-ba'd ehl-i örf olanlar bu kânûndan tecâvüz eylemeyeler. Tecâvüz edenleri hâkimü'l vakt olanlar men eyleyeler. Memnû' olmayanları der-i devlete arz eyleyeler.¹⁴²

Örfi yetkililere getirilen kanun dışına çıkma yasağından hemen sonra kadılara verilen önleme ve arz emirleri kanun yapıcılarının yaptıkları kanunlara tam olarak uyulmasını kendilerinin de beklemediğini gösterir. Çünkü *min-ba'd* (bundan sonra) kelimesinin gösterdiği üzere o zamana kadar kanun ihlal edilegelmiştir ve bundan sonra da ihlal edilecektir. Nitekim Malatya sancağı için otuz yıl kadar sonra yapılan ikinci tahrirde çıkarılan 967/1559 tarihli ikinci kanunnâme, kadının mâni olması gereken kanun dışı tasarrufları neredeyse aynen tekrar etmekte ve sonundaki, "Hâkimü'l-vakt olanlar men ve def eyleyeler" hükmüyle kadıları bir kez daha göreve çağırmaktadır.¹⁴³ Yalnız önceki kanunnâmede yer alan *arz* emrinin yerini bu sefer *def* emri almıştır. Kanunsuzluğu def etmek, onu meydana gelmeden önce savuşturmak kadar meydana geldikten sonra düzeltmek anlamına da gelir. *Men* kelimesine *def* kelimesini eklemek -yakın anlamlı kelimeleri tekit amaçlı kullanmanın dışında bir amaç taşıyorsa- kadıların ortaya çıkan kanunsuzluklara bizzat müdahale etmelerini istemek anlamına gelir. Ayrıca otuz bir yıl önceki kanunsuzlukların yeni belgede aynen tekrarlanması ve kadıya *arz* yerine *def* emrinin verilmesi, adaleti temin etme hususunda *arz*'ın yeterince etkili olmadığını gösterir. Arz bilhassa İstanbul'a uzak bölgelerde kimi zaman sonu gelmeyen yazışmalara neden olan ve adaleti temin etse bile daima geciktiren bir yoldur. Bu sebeple kadılar sancakbeyi, subaşı ve diğer örfi yetkililerin kanunsuzluklarını arz etmek yerine önlemek ve defetmekle görevlendirilmiş görünmektedir. 16. yüzyılda, özellikle Kânûnî dönemine ait birçok sancak/vilayet kanunnâmesinde bu tür görevlendirmelere rastlanmaktadır.¹⁴⁴

141 Barkan, *Kanunlar*, s. 113-4.

142 Barkan, *Kanunlar*, s. 114.

143 Barkan, *Kanunlar*, s. 115-7.

144 Hamâda sancakbeyi, emin, sipahi vb. örfi yetkililerin kanun dışı birtakım vergiler toplamasını (Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, V, 664), Boz Ulus'ta beylerbeyiler, beyler ve subaşların hasların cürüm ve cinayetlerine karışmasını, failden siyasete bedel para almasını ve vergileri/para cezalarını kanunda belirtilenden fazla tahsil etmesini (Barkan, *Kanunlar*, s. 143), Erzurum'da *hakk-ı şübh* olan suyun satılmasını, sancakbeyi mehterinin reaya içine çıkıp düğün sahiplerinden kanuna aykırı para *gasp* etmesini ve köylerin sazandelerini, kendilerine haber vermeden diğer köylerde çaldıkları gerekçesiyle para cezasına (*cerîme*) çarptırmalarını (Barkan, *Kanunlar*, s. 70), Kıgı'da örfi yetkililerin hububattan vergiyi aynıyla almak yerine *galle baha* adıyla nakit tahsil etmesini *men ve def* edecek olanlar daima *hâkimü'l-vakt* olarak nitelenen kadılardır (Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, V, 579).

Kanûnî döneminde çıkarılan Divriği sancağı kanunnâmesi yukarıdaki kanun dışı bazı uygulamalara yer vermenin yanında sancakbeyi, subaşı ve sipahilerin reayayı av nedeniyle işlerinden alıkoymasını ve uzun süre atlarını beslemek zorunda bırakmasını da *bidat* olarak görüp kaldırmaktadır. Kanunnâme, âmillerin sancaktaki madenden evlik tuz alanlardan ve kendi bahçesinin ürünlerini satmaya götürenlerden *bac* almasını *kadîmden olagelmediği* için yasaklamaktadır. Kanunnâme, *zulüm* olarak niteleyip yasakladığı bütün uygulamaların aslında daha önceki tedvinde (*defter-i atik*) de yasaklanmış olduğunu ifade etmekte ve “Ehl-i şer’ olan mücebiyle amel edip hilâfına cevaz göstermeye” hükmüyle kadıları yeni kanunnâmeyi korumaya çağırılmaktadır.¹⁴⁵

Semendire ve Silistre sancaklarında da kanunların gereği üzere uygulanması hususunda sorunlar yaşanmıştır. Nitekim Silistre sancağının 934/1527 tarihli kanunnâmesine göre sancakbeyleri bazen reayadan bedelsiz ya da düşük fiyatlarla tahıl almaktadır. Sancakbeyleri ve voyvodaların sadece belli ücretler karşılığında tahıl temin etmesini isteyen kanunnâme, aykırı uygulamaları kadıların men etmesini (*kuzât men ede*) ve *memnû’* olmayanları merkezî hükûmete bildirmesini emretmektedir.¹⁴⁶ Bu emrin yeterince etkili olmadığı açıktır. Nitekim yaklaşık otuz üç yıl aradan sonra 967/1560 tarihinde Semendire sancağı için çıkarılmış bir adaletnâme hâlâ aynı kanun dışı tasarruflarla ilgilenmekte,¹⁴⁷ kadının sancakta şeriat, kanun ve tahrir defterine aykırı olarak sancakbeylerinin ve diğer örfi yetkililerin reayadan kanun dışı vergi almasına mani olmasını istemektedir.¹⁴⁸ Silistre sancağı için derlenen ardışık iki kanunnâmede *hâkimü’l-vakt* olanların *men* edeceği bazı kanun dışı tasarruflardan bahsedilmektedir.¹⁴⁹ Malatya, Divriği, Semendire ve Silistre örneklerinde görüldüğü üzere önceki tahrirlerde tespit edilen kanun dışı vergi ve hizmetlerin daha sonraki tahrirlerde de sorun olarak görülmeye devam etmesi ve örfi yetkililere karşı kadıların görevlendirilmesi, 16. yüzyıl Osmanlı taşrasında reaya kanunlarının uygulanmasıyla ilgili ciddi zorluklar yaşandığını göstermektedir. Aynı yüzyıl boyunca özellikle Kanûnî döneminde çıkarılan sancak ve vilayet kanunnâmelerinde yer alan çok sayıda kanun, ehli örfün kanun dışı vergi ve hizmet talebini önlemeyi kadıların temel görevleri arasına dâhil etmektedir.¹⁵⁰

Klasik Osmanlı kanunnâmelerinde kadılar vergi ve hizmetlerin yanında siyaset olarak isimlendirilen -genellikle- ağır cezalarla ilgili bazı kanun dışı tasarrufları da önlemekle görevlendirilmiştir. Bu bağlamda 16. yüzyılın başlarında Bosna’da hak sahibi örfi yetkililerin, işlenen suçlardan para cezası (*cürm*) aldıktan sonra voyvodaların *siyaset hakkı* adıyla para talep etmesi yasaklanmış ve kadıların kanun dışı bu tasarrufa mâni olması emredilmiştir.

145 Barkan, *Kanunlar*, s. 118-9.

146 Barkan, *Kanunlar*, s. 325.

147 İnalçık, “Adaletnâmeler”, s. 67.

148 İnalçık, “Adaletnâmeler”, s. 63.

149 Barkan, *Kanunlar*, s. 273, 286.

150 Barkan, *Kanunlar*, s. 269, 270, 323, 324; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, V, 631, 632; VII, 544; VIII, 557.

Kadılar, kendilerini dinlemeyen örfi yetkilileri merkezî hükûmete bildirmek zorundadır.¹⁵¹ Niğbolu vilayet kanunnâmesi serbest dirliklerdeki *salb* veya *kat-ı uzuv* gibi siyaset cezalarının kadı nezaretinde sancakbeyinin adamları tarafından infaz edilmesini emreder. Daha hafif cezalar kendi subaşları tarafından infaz edilmeli ve sancakbeyinin adamları siyaset bahanesiyle davaya müdahale etmemelidir. Müdahale etmeleri hâlinde kanunnâme, “Vilâyet kâdıları men eyleyer” hükmüyle kadıları görevlendirir. Kadılar, men etmelerine rağmen müdahaleye devam eden örfi yetkilileri, cezalandırılmak üzere merkezî hükûmete arz etmek zorundadır.¹⁵² 947/1540 tarihli Boz Ulus kanunnâmesi, siyasete müstahak olan kişinin suçu işlediği mahalde *şer'le* hükmedildiği şekilde infaz edilmesini, kendisinden *bedel-i siyâset* ismiyle *bir akçe ve bir habbe* alınmamasını emreder, “Hâkimü'l-vakt olanlar men ve def eyleyer” hükmüyle aykırı uygulamaları önleme ve düzeltme görevini kadıya verir.¹⁵³ Suçu işlediği mahalde denilmektedir çünkü beyler ve adamları suçluyu uzaklaştırmakta ve parasını alarak serbest bırakmaktadırlar.¹⁵⁴ Bir başka kanunnâme siyasetin hiç kimse üzerine *hasıl* bağlanmadığını belirtir, siyasete mahkum edilmiş kimseden *bir akçe ve bir habbe* bile alınmaması gerektiğini birkaç defa tekrarlar ve aykırı uygulamalara karşı “Hâkimü'l-vakt olanlar men ve arz ideler” hükmüyle kadıları görevlendirir.¹⁵⁵

Önemli bir kısmı Kanûnî dönemine ait olan bütün bu kayıtlar kadıların kanunları korumak ve kollamakla görevlendirildiklerini gösterir. Kanunnâmeler bu önemli görevi yerine getirmeyen kadıları suçlu kabul eder ve bazı yaptırımlara maruz bırakır. Nitekim bir kanunnâme tayin edilen koyun resminden fazla almak isteyen örfi yetkilileri *men ve def* etmeyen kadıları *mücrim* sayar.¹⁵⁶ Bir diğeri herhangi bir kadılıkta *kânûnnâme-i kâdimden* fazla alınan para cezasının (*cerîme*) fazla kısmı kadıya ceza olarak yazar.¹⁵⁷ Bu gibi durumlarda kadının kusuru en hafif deyimiyile ihmalden kaynaklanıyor olmalıdır. Kusurda kasıt ihtimalinin bulunması yaptırımın ağırlaşmasına neden olacaktır. Gerçekten 16. yüzyılın başlarına ait bir kanunnâme kadıların, *men* etmelerine rağmen kanun dışı tasarruflara devam eden örfi yetkilileri merkezî hükûmete arz etmemesini azil nedeni saymaktadır.¹⁵⁸ Kanûnî dönemde kadıların sorumlulukları artırılmıştır. Kadıların *vilâyette* zulüm olduğunu bilip *def* etmemesi ve buna güç yetiremediklerinde merkezî hükûmete arz etmemesi *azil* sebebidir.¹⁵⁹ Bu

151 Barkan, *Kanunlar*, s. 397.

152 Barkan, *Kanunlar*, s. 268. Bununla birlikte serbest toprakların yetkilileri, kendilerine sığınan zanlıları koruyarak beylerin adamlarını müdahale etmek zorunda bırakmamalıdır. Merkezî hükûmet yerel yetkililere gönderdiği birçok hükümde serbest tımarlara kaçan zanlıların, beylerin adamlarına teslim edilmesini emreder ve para cezasına çarptırılarak serbest bırakılmalarını yasaklar (Yazıcı, *Anadolu'da Kamu Düzeni*, s. 260-1).

153 Barkan, *Kanunlar*, s. 143.

154 İnalçık, “Adaletnâmeler”, 83; Heyd, *Ottoman Criminal Law*, s. 228. 986/1568 tarihli bir hükümde, Bursa subaşısının ölüm cezasına çarptırılan failleri para cezasına çarptırarak serbest bıraktığı ve bu durumun sancağın asayişine zarar verdiği ifade edilir (Yazıcı, *Anadolu'da Kamu Düzeni*, s. 246).

155 Barkan, *Kanunlar*, s. 274.

156 Barkan, *Kanunlar*, s. 269.

157 Barkan, *Kanunlar*, s. 274.

158 Barkan, *Kanunlar*, s. 397.

159 Barkan, *Kanunlar*, s. 270.

kanunun yüzyılın sonlarına doğru çıkarılmış bir kanunnâmede yer alan versiyonu, yaptırımını *azil* ve *red* olarak vazetmek suretiyle biraz daha ağırlaştırır.¹⁶⁰ Kadıların kanun dışı tasarrufları men, def ve arz etme hususundaki kusurlarında teknik vergi meselelerini bilmeme, örfi yetkililerden çekinme, çıkar ilişkisi ve hatta kanun dışı tasarrufların bizzat faili olmanın etkisi bulunabilir. Nitekim, Kanûnî ve III. Murad dönemlerine ait bazı sancak kanunnâmelerinde bir kısım kanun dışı tasarrufların faillerinin sancakbeyleri, kadılar ve voyvodalar olduğu görülmektedir.¹⁶¹ Bir adaletnâmede ifade edildiği üzere sancakbeyi ve kadının atanmasından murat, zalimlerin zulmünü reaya üzerinden defetmek suretiyle *reâyâ* ve *berâyâ âsûde-i hâl olmaktır*. *Şer'-i şerîfe* aykırı tasarruflar bu iki görevlinin vazifelerine ihtimam göstermemesinden kaynaklanmaktadır.¹⁶²

Sonuç

Klasik Osmanlı hükümdarlarının sancak, vilayet veya bütün bir imparatorluk için vazettiği reaya kanunnâmelerinin amacı temelde reayayı örfi yetkililere karşı korumak, toplumda itidal ve yönetimde istikrar tesis etmektir. Ancak bu temel amaç sadece örfi yetkililere kanunları uygulamalarını emretmekle gerçekleşemezdi. Kanunların uygulanmasına nezaret edecek ve örfi yetkililerin idari tasarrufları üzerinde kazai murakabede bulunacak bir denetim organına ihtiyaç vardı. Bu organın yürütmeden sorumlu örfi yetkililer dışından seçilmesi denge ve denetim açısından zorunluydu. Ayrıca kanunla şeriat arasındaki karmaşık ilişkiler nedeniyle denetim organının sadece kanuna değil, şeriata da hâkim olması gerekirdi. Osmanlı yöneticilerinin elinde bu özelliklere sahip en uygun, doğrusunu söylemek gerekirse tek görevli, başat yargılama mercii olan kadıydı. Bu nedenle klasik Osmanlı kadısının şer'î yargılama yapma ve bazı şer'î işleri yürütme gibi geleneksel kaza görevlerine hükümdarlar tarafından çıkarılan kanunnâmelerin uygulanmasını denetleme görevi eklenmiştir. Reaya kanunnâmeleri esas itibarıyla beytülmale ait vergilerin toplanma esaslarını vazettiği için kadıların bu bağlamdaki uygulama ve denetimleri nihai olarak beytülmalî korumaya yönelik kazai işlemler mahiyetindedir. Kanunnâmelerin genellikle ilgili oldukları birimlerin kadim idari örf ve âdetlerinden derlenmesi ve toplumsal düzeni sağlamaya yönelik sultani emirler mahiyetinde olmaları, temelde İslâm hukukundaki örf/âdet delili ve meşru yöneticiye itaat anlayışı kapsamında şer'î hukukla ilişkilendirilmelerine ve bu suretle kadıların geleneksel kaza görevi kapsamında mahkemede uygulanmalarına/denetlenmelerine hizmet etmiştir.

160 Barkan, *Kanunlar*, s. 557.

161 Barkan, *Kanunlar*, s. 305, 309. 947/1540 tarihinde çıkarılan bir adaletnâmede bazı örfi yetkililerin yanında kadılar ve nâiblerinin de kendileri için her yıl odun, yağ ve bal gibi şeyler *salıp* günlük narh fiyatından az fiyata zorla erzak aldıklarını belirtilir. Yine kadılar eskiden beri nâib atanmamış yerlere ve nahiyelere -gelirlerini artırmak için- fazladan nâib atamaktadır. Nâibler verdikleri parayı çıkarmak için sık sık devre çıkmakta ve maiyetleriyle köylere inmektedir (İnalcık, "Adaletnâmeler", s. 70, 76-7).

162 İnalcık, "Adaletnâmeler", s. 99.

15. asrın ikinci yarısından itibaren çıkarılmaya başlanan ve merkezî otoritenin zayıflamasına eşlik eden sosyal ve ekonomik nedenlerle birlikte 16. asrın sonlarına doğru eski önemini yitiren reaya kanunnâmeleri, özellikle sancak ve vilayetler için çıkarılmış olanlar incelendiğinde kadının subaşı, voyvoda ve sipahi gibi örfi yetkililere ama esas olarak bu yetkililerin sancaktaki en üst askerî amiri olan sancakbeyine karşı kanunu korumakla görevlendirildiği görülür. Kadının taşrada görev ve yetki yönünden rekabet hâlinde olduğu asıl örfi görevli sancakbeyidir. Birçok kanunnâmede sancakbeyi ve emri altındakiler bilkuvve ya da bilfiil kanunsuzluğun içinde olan ve bu nedenle kadılar tarafından daima murakabe altında tutulması gereken görevliler olarak betimlenir. Fermanlarda kadı ve sancakbeyi için kullanılan hitap cümlelerinde her zaman birincisinin faziletinin artması/devam etmesi, ikincisinin izzetinin devam etmesi temenni edilir. Osmanlı yöneticileri, sancakbeyinin hükümdarın vekili olarak taşıdığı izzeti, kadının şeriat ve kanun uygulayıcı olarak taşıdığı faziletle dizginleyerek örfi yetkililerle reaya arasında denge kurmaya çalışmışlardır. Şeriatın muhtelif zaman ve mekanlarda uygulanmasını mümkün kılan cüzi ve geçici bir enstrüman olarak görülen kanun, bu dengeyi kurmanın vazgeçilmez yolu olarak kabul edilmiştir. Reaya kanunnâmeleri söz konusu olduğunda mezkûr denge çoğunlukla ekonomik temellidir. Başka bir ifadeyle Osmanlı taşrasında başta sancakbeyi olmak üzere örfi yetkililerle kadı arasındaki mücadele temelde kadıların, reayanın vergi ve hizmetlerle ilgili kanunî hak ve sorumluluklarını örfi yetkililere karşı koruma çabasının bir sonucudur.

Kadıların reaya kanunnâmelerinin uygulanmasını denetleme görevinin bazı şekilleri bulunmaktadır. 16. yüzyıla kadar çıkarılan kanunnâmelerde vergi, toprak ve ceza hukukuna ilişkin her türlü örfi tasarrufun kadı nezaretinde yerine getirilmesi istenmektedir. Çoğu kez kadı marifeti tabiriyle zikredilen bu denetim hukuk devletinin gerçekleşmesi yönünden önemlidir. Kadı ayrıca bu denetimin bir parçası olarak örfi yetkililerin kanun dışı tasarruflarını merkezî hükûmete arz etmekle sorumludur. 16. asrın özellikle ilk çeyreğinden itibaren kadılara örfi yetkililerin kanun dışı tasarruflarını bizzat önleme ve meydana geldiğinde düzeltme görevinin de verildiği görülmektedir. Ehl-i şer' olan kadıların hükümdar otoritesinin en açık göstergeleri mahiyetinde olan kanunları, hükümdarın izzet ve iktidarını tesis etmekle görevlendirilmiş olan örfi yetkililere karşı, kimi zaman fiili kuvvet kullanarak beklemek ve korumakla görevlendirilmesi, Osmanlı askerî-idari yapısındaki bozulmanın ilk işaretleri arasında görülebilir. 16. yüzyıl boyunca tedrici olarak artan bozulma kadıların iş yükünün artmasına neden olacaktır.

Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa. *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1963.
- . *Celâli İsyânları (1550-1603)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- . *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâli İsyânları)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- . *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*. I-XI. İstanbul: Fey Vakfı/Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990-2016.
- Akman, Mehmed. *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-65): Özet, Transkripsiyon ve İndeks (haz. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Anhegger, Robert – Halil İnalçık. *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mücebi Örf-i Osmânî*. Ankara: TTK, 1956.
- Arık, Feda Şamil. “Osmanlılarda Kadılık Müessesesi 1.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1997, sy. 8, s. 1-71.
- Aslan, Nasi. “İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti.” *Dini Araştırmalar*, 1999, II, sy. 4, s. 85-100.
- Âşık Çelebi. *Mî'râcü'l-iyâle ve Minhâcü'l-Adâle*. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisü'l-küttâb, nr. 1006.
- Aydın, Mehmet Akif. “Ceza.” *DİA*, VII, 478-82.
- . “Mahkeme.” *DİA*, XXVII, 341-4.
- . *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 2014.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.
- Beldiceanu, Niocara. *Code De Lois Coutumieres de Mehmed II: Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmânî*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- Bilgin, Aydın – Rıfat Günelan. “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mevleviyet Kadıları.” *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı* (haz. Gülден Sarıyıldız v.dğr.). İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011.
- Çağrııcı, Mustafa. “Adalet.” *DİA*, I, 341-3.
- . “Fazilet.” *DİA*, XII, 268-71.
- Düzdağ, Ertuğrul. *Kanûnî Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Düzenli, Pehlül. *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Fetvaları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.
- Ebussuud Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmâd. *Mecmû'atü'l-fetâvâ* (der. Veli (Yegân) b. Yusuf el-İskilibi). DİB. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 178.
- Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, III, sy. 5, s. 417-39.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany: State University of New York Press, 1994.
- Gökbilgin, Tayyip. “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü.” *IV. Türk Tarih Kongresi* (10-14 Kasım 1948). Ankara: TTK, 1952, s. 433-44.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (ed. V.L. Menage). Oxford: Oxford University, 1973.
- . “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat” (trc. Selahaddin Eroğlu). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, XXVI, sy. 1, s. 633-652.

- . "Some Aspects of the Ottoman Fetva." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1969, XXXII, sy. 1, s. 35-56.
- İnanır, Ahmed. *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukuki Hayat*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)* (trc. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- . "Adaletnâmeler." *Belgeler*, 1965, II, sy. 3-4, s. 49-142.
- . "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1958, sy. 13, s. 102-126.
- . "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar." *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s. 49-71.
- . "Kanun." *DİA*, XXIV, 324-7.
- . "Kanunnâme." *DİA*, XXIV, 333-7.
- . "Mahkeme." *İA*, VII, 149-51.
- İpşirli, Mehmet. "Ehl-i Örf." *DİA*, X, 519-20.
- . "Kazasker." *DİA*, XXV, 140-3.
- Jennings, Ronald. C.. "Kadı, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri." *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. İstanbul: The Isis Pres, 1999, s. 247-76.
- Kânunnâme-i Sultânî*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 5819.
- Koca Hüseyin. *Bedâyi'ü'l-vekâyi'*, (haz. Anna Tveritinoва). I-II, Moskova: Asya Halkları Enstitüsü, 1961.
- Kunt, Metin. *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Lowry, Heath W. "The Ottoman Liva Kanunnâmes Contained in the Defter-i Hakani." *Osmanlı Araştırmaları*. 1981, II, sy. 2, s. 43-74.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, III, sy. 5, s. 141-186.
- Midilli, Muharrem. *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara: TTK, 2014.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik, 2020.
- . "Kadı." *DİA*, XXIV, 69-73.
- "Osmanlı Kanunnâmeleri." *Milli Tettebular Mecmuası*, 1331/1915, I, sy. 2, s. 305-48.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: İş Bankası, 2017.
- . *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Peçevî, İbrahim. *Tarih-i Peçevî*. I-II. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1283.
- Singer, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler* (trc. Sema Bulutsuz). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.
- Şahin, İlhan. "Sancak." *DİA*, XXXVI, 97-9.
- "Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi." *Milli Tettebular Mecmuası*, 1331/1915, I, sy. 1, s. 497-544.
- Tursun Bey. *Tarih-i Ebü'l-Feth* (haz. A. Mertol Tulum). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1988.
- Yazıcı, Muhammed. *Osmanlı Klasik Dönem Hukukunda Suç ve Ceza: Anadolu'da Kamu Düzeni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Yücel, Yaşar – Selami Puhala. *I. Selim Kanunnâmeleri (1512-1520)*. Ankara: TTK, 1995.